

METAMORFOZE VRIJDENKERS

VERANTWOORDING VAN EEN COLLECTIE
VRIJDENKERSPUBLICATIES UIT DE PERIODE 1855–1950

Wouter Kuijman
Valparaisodreef 99
3563 VM Utrecht
studentnummer 0900062
e-mail wk@uvh.nl

doctoraalscriptie
Universiteit voor Humanistiek, Utrecht
juli 2005

beoordelaars:
mw. dr. U. Jansz (begeleider)
dhr. Prof.dr. P.H.J.M. Derkx (meelezer)

De afbeelding op de omslag stelt Aurora, godin van De Dageraad voor. Dit figuur werd gedurende de jaren twintig van de vorige eeuw gebruikt in diverse publicaties van vrijdenkersvereniging De Dageraad.

Inhoudsopgave

Proloog	5
Inleiding	7
Hoofdstuk 1. Metamorfoze Vrijdenkers	9
Inleiding.....	9
Papieren erfgoed bedreigd.....	9
Een nationaal conserveringsprogramma.....	10
Metamorfoze voor vrijdenkersgeschriften.....	11
Completering.....	12
Registratie.....	13
Verfilming en inhoudelijke controle	14
Microfiches of digitale gebruikerskopie?.....	15
Opslag.....	16
Langere doorlooptijd.....	17
Mogelijke verbeteringen en vervolgprojecten	18
Hoofdstuk 2. Selectiecriteria, bronnen en vindplaatsen	20
Inleiding.....	21
Onderzoekskader en uitgangspunten	21
Een definitie van vrijdenken	22
Popularisering van het vrije denken.....	26
Vrijdenkerspropaganda	27
Invalshoeken bij de selectie van materiaal	28
<i>Organisatie</i>	28
<i>Personen</i>	30
<i>Uitgevers</i>	30
<i>Tegenstanders</i>	34
Bronnen en vindplaatsen.....	36
<i>Historiografie</i>	37
<i>Bibliografieën en publicatielijsten</i>	40
<i>Archieven</i>	41
<i>Catalogi</i>	41
<i>Raadpleging van anderen</i>	42
Methodische beoordeling	42
Desiderata	45
<i>Aanvullend onderzoek</i>	45
<i>Bronnen en vindplaatsen</i>	46
<i>Deelcollectie tijdschriften</i>	47
<i>Deelcollectie boeken en brochures</i>	48
Besluit	49

Hoofdstuk 3. Analyse en suggesties voor verder onderzoek.....	50
Inleiding.....	50
Periodisering.....	50
<i>Periode I: ontstaan en beginjaren (1855–1867).....</i>	<i>52</i>
<i>Periode II: verbrokkeling (1867–1879).....</i>	<i>55</i>
<i>Periode III: reorganisatie en bloei (1879–1888).....</i>	<i>56</i>
<i>Periode IV: propaganda en grote bloei (1888–1897).....</i>	<i>58</i>
<i>Periode V: onopvallend bestaan (1898–1909).....</i>	<i>60</i>
<i>Periode VI: intensieve propaganda en groeiende invloed (1909–1919).....</i>	<i>61</i>
<i>Periode VII: bloei tijdens het interbellum (1919–1932).....</i>	<i>64</i>
<i>Periode VIII: grote acties en repressie (1933–1940).....</i>	<i>68</i>
<i>Een eigen radio-omroep (1928–1958).....</i>	<i>70</i>
<i>Periode IX: aanvankelijke berleving, dan stagnatie (1945–1958).....</i>	<i>71</i>
Suggesties voor verder onderzoek naar de vrijdenkersbeweging.....	72
Besluit.....	77
Literatuuropgave.....	79
Gebruikte afkortingen.....	79
Archieven.....	79
Niet-gedrukte bronnen.....	79
Literatuur over Metamorfoze.....	79
Bibliografieën.....	80
Geraadpleegde literatuur over de vrijdenkersbeweging.....	80
Suggesties voor verdere literatuurstudie.....	83
Bijlagen	
Grafieken, tabellen en figuren	
Overzicht van de Nederlandse vrijdenkersbeweging.	
Overzicht tijdschriften (1855–1900)	
Overzicht tijdschriften (1900–1960)	
Overzicht verdeling aantal verfilmde pagina's gehele collectie	
Verdeling in tijd van aantallen titels deelcollectie boeken, brochures etc	
Ledenstatistieken vrijdenkersbeweging	
Aantal titels deelcollectie boeken, brochures (etc.) in relatie tot de secundaire literatuur	
Berekening mate van completering deelcollectie tijdschriften	
Verdeling herkomst originelen deelcollectie tijdschriften	
Verdeling herkomst originelen deelcollectie boeken, brochures etc.	
Datalijst belangrijke gebeurtenissen	
Lijsten van deelcollecties	
Tijdschriften (verfilmde titels en desiderata)	
Boeken, brochures, convocaties e.d. (verfilmde titels)	
Boeken, brochures, convocaties e.d. (desiderata)	

Proloog

Omstreeks 1895 verscheen in Rotterdam een brochure met de titel *Sequah en De Dageraad*. Een Woord tot het Volk. Deze eenvoudig geschreven tekst, uitgebracht door de jonge plaatselijke afdeling van vrijdenkersvereniging De Dageraad, was bedoeld om Jan-met-de-pet te interesseren voor de heilzame werking van de vrije gedachte, die op basis van rede en onderzoek – in tegenstelling tot de godsdienstige dogma’s – tot de zedelijke en verstandelijke ontwikkeling van de mens zou leiden. Deze manier van propaganda was gebruikelijk tegen het einde van de negentiende eeuw en vat goed samen waar het de Nederlandse vrijdenkers om ging. De populaire toonzetting was trouwens extra typisch voor de Rotterdamse vrijdenkers, die naast het als te intellectueel beschouwde landelijke vrijdenkersorgaan De Dageraad het meer voor de ‘gewone man’ toegankelijke blad De Vrijdenker uitbrachten.

Bij nadere beschouwing blijkt er echter iets merkwaardigs aan de hand met de brochure. De ‘zuiverende kracht van de vrije gedachte’ wordt namelijk vergeleken met ‘sequah-olie’, die een vermeende heilzame werking had bij reuma-patiënten: ‘Even als Sequah de lichamelijke kwaal van stroefheid en stramheid kan genezen, evenzoo heeft de Vereeniging “de Dageraad” een olie voor den geest, waarmede zij de stroeve en stijve en onontwikkelde hersenen harer medemenschen wil wrijven, om ze lenig te maken en bevattelijk voor het opnemen van voor den geest nuttige wetenschappen’. Zoals sequah-olie het extract van de Mexicaanse prairiebloem zou bevatten, zo was de de olie van De Dageraad van nature getrokken uit het onderzoek die ‘de Vrije Gedachte’ heet.¹

Sequah was de artiestennaam van Charles A. Davenport, een beroemde wonderdokter die medicijnen verkocht tegen lever- en nierziekten en tegen gewrichtspijnen zoals reumatiek en jicht. Hij was in Nederland vanaf 1891 gedurende enkele jaren zeer populair onder het volk. In veel kranten werden zijn wonderbaarlijke genezingen vermeld, die men tegen betaling van enkele stuivers zelf in stampvolle zalen kon aanschouwen. Kreupelen en lammen uit het publiek werden op het toneel gemasseerd met de wonderolie en genazen ter plekke. Ze wierpen voor het massaal toegestroomde publiek de wandelstokken en krukken weg. Maar al snel na de komst van Sequah rees er achterdocht. De vereniging tegen de kwakzalverij ontdekte dat de olie van Davenport uit niets meer bestond dan visolie, sassafrasolie en terpentijn. De grote successen van Davenport waren dan ook van korte duur. Na enkele jaren waren zijn genezingen vergeten.²

Aan de ene kant is het wel begrijpelijk dat De Dageraad zich wilde vergelijken met de immens populaire Sequah: ‘Even als Sequah door zijn flink optreden onder ’t volk bekend werd, evenzoo wil ook “de Dageraad” onder het volk werken, en haar olie, door woord en geschrift, overal verspreiden.’³ Aan de andere kant is het hoogst vreemd dat vrijdenkers zich wilden associëren met een kwakzalver. Je zou van hen een sceptischer houding verwachten. Een vlaag van tijdelijke verstandsverbijstering of een strategische keuze?

¹ *Sequah en De Dageraad. Een Woord tot het Volk* (Rotterdam: Peute, [ca.1895]) 4

² Nederlands Centrum voor Volkscultuur, internet: <http://www.volkscultuur.nl/> (zoek op ‘Sequah’)

³ *Sequah en De Dageraad*, 4

Genoemde propagandabrochure is één van de vele oorspronkelijke bronnen die is geconserveerd in het project *Metamorfoze Vrijdenkers*. Mogelijk is de tekst niet erg representatief te noemen voor de gevoerde vrijdenkerspropaganda – maar dat maakt hem alleen maar interessanter. Wellicht kan er een nieuwe schakering worden toegevoegd aan het reeds bekende kleurenpalet van de Nederlandse vrijdenkersbeweging. In de bestaande literatuur wordt over de brochure in ieder geval niet gerept. Deze scriptie wil een pleidooi zijn voor een ‘herbronning’ van die geschiedschrijving. Het via internet toegankelijk maken van honderdduizend pagina’s aan gedrukt bronnenmateriaal betreffende de eerste honderd jaar van de Nederlandse georganiseerde vrijdenkerij – overwegend ter lering, discussie en propaganda – draagt naar ik hopen mag bij aan nieuwe inzichten omtrent deze betrekkelijk kleine, maar uiterst boeiende, beweging.

Ik wil graag enkele mensen bedanken. In de eerste plaats Frederike, omdat ze het de afgelopen jaren met al mijn studiestress heeft uitgehouden! Dan Jo Nabuurs, Joke Pronk en Jan Surtel, die mij hebben gestimuleerd om met het project *Metamorfoze Vrijdenkers* af te studeren in plaats van een nieuw onderzoek op mijn schouders te nemen. Onmisbaar was de steun van Hans van Deukeren, die mijn schrijfsels niet alleen van commentaar voorzag, maar met wie ik ook enkele malen productief ‘gebrainstormd’ heb over de verdere aanpak. Ook wil ik Bert Gasenbeek bedanken voor de mogelijkheid die mij geboden werd voor uitvoering van het project en voor zijn commentaar halverwege het schrijfproces van deze scriptie; en mijn collega’s bij Het Humanistisch Archief, de Bibliotheek van de Universiteit voor Humanistiek en de Universiteitsbibliotheek Utrecht voor hun inzet voor het project: Jan Loman, Monique Boerboom, Bert Bouman, Ferdinand Bloemen, Anja de Man en Marlies Verhoeven. De man achter de camera was Bert Mans: bedankt voor het maken van de meer dan honderdduizend foto’s. Tot slot bedank ik mijn familie en vrienden die mij het afgelopen jaar op vele manieren hebben bijgestaan in mijn pogen om na vijftien jaar eindelijk een eens punt te zetten achter de studie. Met name Robijn Niemeijer, die mij op cruciale momenten ‘mental support’ wist te geven en Marieke Veltman, die op de valreep de tekst nog op schrijffouten heeft gecontroleerd.

Deze scriptie is opgedragen aan Marijn, die ik – na al mijn gepraat over werk en studie – in de afgelopen week voor het eerst ‘universiteit’, ‘humanistiek’ en ‘collectie’ heb horen zeggen.

De geconserveerde vrijdenkerscollectie is raadpleegbaar via de beeldbank *Metamorfoze Vrijdenkers* op internet:
<http://web2.stratapreservation.nl/cgi-bin/vrijdenkers>
of doorklikken op de website van Het Humanistisch Archief:
<http://archieff.uvh.nl>

Inleiding

Deze eindschriftie voor de studie aan de Universiteit voor Humanistiek is de neerslag van een inventariserend onderzoek naar primair gedrukte bronnen uit de Nederlandse vrijdenkersbeweging in de periode 1855–1950. Dit onderzoek heb ik verricht ten behoeve van het conserveringsproject *Metamorfoze Vrijdenkers*, waarin de gevonden titels werden verzameld, op microfilm gezet en gedigitaliseerd. Mijn rol was die van collectievormer en projectleider in dienst van Het Humanistisch Archief, centrum voor archivering en documentatie met betrekking tot het humanisme vanaf 1850. Deze scriptie kan worden beschouwd als een reflectie achteraf op wat ik in voorbereiding op en tijdens het project heb gedaan.

Met het project *Metamorfoze Vrijdenkers* kan het huidige onderzoek naar de geschiedenis van de vrijdenkersbeweging een nieuwe impuls krijgen. Ruim honderdduizend pagina's aan tijdschriften, boeken, brochures, pamfletten, strooi- en aanplakbiljetten uit de eerste honderd jaar van de Nederlandse vrijdenkersbeweging kunnen digitaal worden geraadpleegd. Het materiaal is speciaal voor het project uit bibliotheken verspreid over het hele land fysiek bij elkaar gebracht. In deze scriptie wordt aangetoond dat de collectie weliswaar niet helemaal compleet is, maar wel representatief geacht kan worden voor het gepubliceerde vrijdenkerserfgoed. Zij vormt daarmee een zeer waardevolle bron voor historisch onderzoek naar de vrijdenkersbeweging in Nederland. Niet alleen kan de bestaande secundaire literatuur worden getoetst (van een aantal historiografische kernteksten ontbreekt een bronvermelding of kan de nauwkeurigheid betwijfeld worden), maar de collectie geeft ook aanknopingspunten tot het stellen van nieuwe vragen.

Het is duidelijk dat het behoud en de beschikbaarstelling van het vrijdenkerserfgoed van groot belang is voor de historische humanistiek. De vrijdenkersbeweging vanaf 1855 vormt de belangrijkste en meest invloedrijke voorloper van het moderne humanisme. Maar ook in een breder historisch perspectief is deze collectie van primaire bronnen relevant. Ik denk aan de soms bescheiden maar duidelijk aanwezige betrokkenheid van de vrijdenkersbeweging in Nederland bij onder meer de popularisering van het natuurwetenschappelijke denken, de verspreiding van het atheïsme en antiklerikalisme, de emancipatie van buitenkerkelijken, de 'sociale kwestie' en de opkomst van de arbeidersbeweging, vrouwenemancipatie, algemeen kiesrecht, de Nieuw-Malthusiaansche Bond, de ontwikkeling van een niet-godsdienstig gefundeerde opvoeding en moraal, crematiewetgeving, geheelonthouding en antifascisme. In de bestaande Nederlandse geschiedschrijving wordt de invloed van de vrijdenkers en hun geschriften mijns inziens te vaak onderschat of geheel over het hoofd gezien.

De hoofdvraag die ik in deze scriptie wil beantwoorden is in hoeverre het zo compleet mogelijk maken van de vrijdenkerscollectie (dit was het doel van het inventariserend onderzoek) is geslaagd en – aanvullend – waarvoor de collectie bruikbaar is. Hieraan gerelateerd zijn ook de volgende vragen van belang. Wat was het doel, de opzet, het verloop en het resultaat van het project *Metamorfoze Vrijdenkers*? Achteraf evaluerend, wat zijn de sterke en de zwakke punten geweest van het project? Wat zou er – in prioriteitsvolgorde – nog verbeterd kunnen worden aan de toegan-

kelijkheid en de bruikbaarheid van de collectie? Wat zijn de beperkingen van de gevormde collectie? Welke mogelijkheden biedt de collectie voor verder onderzoek naar de geschiedenis van de vrijdenkersbeweging?

De scriptie is opgebouwd uit drie hoofdstukken en een aantal bijlagen. In het eerste hoofdstuk wordt een beschrijving gegeven van het doel, de opzet, het verloop en het resultaat van het project *Metamorfoze Vrijdenkers*. Ook bespreek ik enkele problemen die tijdens het project naar voren kwamen en doe ik suggesties voor mogelijke verbeteringen en vervolgprijekten.

In het tweede hoofdstuk wordt ingezoomd op een voorbereidende activiteit van het project, namelijk het inventariserend onderzoek dat tot doel had de collectie vrijdenkerspublicaties zo compleet mogelijk te maken. In dit hoofdstuk is de vraag aan de orde in hoeverre ik in die opzet ben geslaagd. Achtereenvolgens zet ik het onderzoekskader en de uitgangspunten van het onderzoek uiteen, geef ik – vanuit historisch perspectief – een definitie van vrijdenken, behandel ik de invalshoeken bij de selectie van het materiaal (organisaties, personen, uitgevers en tegenstanders) en bespreek ik de bronnen en vindplaatsen waaruit de lijst van titels is ontstaan. Het tweede deel van dit hoofdstuk bestaat uit een methodische discussie van dit onderzoek, waarin de beperkingen en zwakke punten maar ook de sterke punten van het onderzoek aan de orde komen, gevolgd door een bespreking van desiderata mede op basis van aanvullend onderzoek.

Het derde hoofdstuk vormt een inhoudelijke analyse van de gevormde collectie (inclusief desiderata), waarbij het materiaal wordt geplaatst in een historische context. Het materiaal wordt ingedeeld in negen perioden, die samen de eerste honderd jaar van de vrijdenkersbeweging beslaan. Per periode schets ik een ‘publicitair’ en een organisatorisch profiel en bekijk ik hoe de collectie zich verhoudt tot de bestaande geschiedschrijving. Uit dat laatste volgen enkele suggesties voor verder onderzoek naar de geschiedenis van de vrijdenkersbeweging.

In de bijlagen treft men diverse figuren en tabellen en de lijsten van zowel in de vrijdenkerscollectie opgenomen titels (deelcollectie tijdschriften en deelcollectie brochures, boeken, pamfletten, strooibiljetten en convocaties) als desiderata (niet-verfilmde titels die mijns inziens wel in de kerncollectie thuishoren). De explicatie van de figuren en de beredenering van de lijsten vindt men in de hoofdstukken. Ook is in de bijlagen een datalijst van belangrijke gebeurtenissen in de vrijdenkersbeweging gedurende de besproken periode opgenomen.

HOOFDSTUK 1

Metamorfoze Vrijdenkers

Inleiding

Tijdens zijn onderzoek naar de vrijdenkersbeweging in de eerste helft van de twintigste eeuw bekeek historicus Jo Nabuurs een stapel oude brochures, die de vrijdenker Charles van Oostrom (1913–2001) had geschonken aan de Bibliotheek van de Universiteit voor Humanistiek (BUvH).¹ Nabuurs bestempelde een groot aantal van de brochures als zeer waardevolle bronnen voor historisch onderzoek naar het vooroorlogs humanisme in Nederland, in het bijzonder de ontwikkeling van de vrije gedachte. Sommige van de brochures verkeerden echter in slechte staat door inktvraat en verzuring. Om het vergankelijke bronmateriaal voor toekomstig onderzoek te behouden onderzocht Het Humanistisch Archief – een centrum voor archivering, documentatie en onderzoek met betrekking tot het humanisme vanaf 1850 – in de herfst van 2002 de mogelijkheid tot conservering en eventueel digitalisering van de brochures. Deze betrekkelijk kleine opdracht groeide uit tot het project *Metamorfoze Vrijdenkers*, waarin uiteindelijk een bijzondere verzameling van meer dan honderdduizend pagina's aan vrijdenkerstijdschriften, boeken, brochures, pamfletten en convocaties op microfilm zijn gezet en zijn geregistreerd in Nederlandse en Europese bibliotheekcatalogi. De originelen zijn in een geklimatiseerde ruimte opgeborgen en worden er in principe niet meer uitgehaald. In plaats daarvan kan het publiek een digitale kopie raadplegen die in een beeldbank in de BUvH én via internet beschikbaar is. Het bijzondere karakter van het project komt tot uitdrukking in het cultuurhistorische belang, de nadruk op completering – waardoor met andere instellingen moest worden samengewerkt – en een digitale gebruikerskopie. Schrijver dezes had als projectleider een centrale rol in de hele onderneming. In dit hoofdstuk wordt een beschrijving gegeven van de noodzaak, het kader, de doelen, de opzet, de uitvoering en de resultaten van het conserveringsproject *Metamorfoze Vrijdenkers* en worden enkele problemen besproken die tijdens het project naar voren kwamen.

Papieren erfgoed bedreigd

Het papierversval van de hierboven genoemde vrijdenkersbrochures staat niet op zichzelf. Over het algemeen gesproken is het papier dat vanaf het begin van de negentiende eeuw tot enkele decennia geleden werd gebruikt voor gedrukte en geschreven informatie van zeer slechte kwaliteit. Het papier verzuurt, verbruint zichtbaar, wordt bros en verpulvert tenslotte. De belangrijkste oorzaak voor dit proces zijn veranderingen in het fabricageproces van papier. Door de mechanisatie van het drukprocédé en de snel groeiende productie van drukwerk ontstond in het begin van de negentiende eeuw een explosief groeiende behoefte aan papier. Tot die tijd werd papier vervaardigd uit lompen. Bij de stijgende vraag waren lompen als grondstof onvoldoende beschikbaar, dus zocht

¹ De onderzoeksresultaten zijn gepubliceerd in Jo Nabuurs, *De Dageraad 1900–1940. Vrijdenkers in verzuimd Nederland, een bronnenonderzoek* (Utrecht: Het Humanistisch Archief, 2003)

men naar alternatieven. Het bleek mogelijk snel en effectief papier te vervaardigen uit houtpulp. De duurzaamheid van dit papier bleek echter beduidend minder dan die van lompenpapier. Hout bevat lignine, een stof die na verloop van tijd chemische reacties aangaat onder invloed van lucht, licht en warmte. Dat leidt tot een afbraakproces waardoor het papier zwakker wordt. Bovendien werden bij de papierfabricage stoffen gebruikt die verzuring van het papier in de hand werkten. Verder kwamen er bij het bleken van het papier met chloor zuren vrij en werd het papier verstevigd met lijn waarin aluin was verwerkt, een grondstof die door chemische reacties zwavelzuur in het papier aanmaakt. De combinatie van lignine en zuur heeft een verwoestende uitwerking op het papier. Verzuring is een onomkeerbaar en doorgaand proces waardoor het papier steeds slechter wordt. Het is verreweg de belangrijkste oorzaak van het papierverval. Externe factoren zijn onder meer luchtverontreiniging, gebrekkige bewaaromstandigheden en intensief gebruik.

Wereldwijd werden steekproefsgewijze schade-inventarisaties gedaan, waaruit bleek dat twintig tot dertig procent van de boeken als bedreigd bezit kon worden beschouwd. Bij Nederlandse inventarisaties is naar voren gekomen dat ongeveer twintig procent van het papier in de Nederlandse bibliotheken direct bedreigd wordt en vaak al niet meer voor raadpleging beschikbaar is. Uit onderzoek van de Koninklijke Bibliotheek in samenwerking met het Nationaal Archief bleek dat het verval het sterkst is bij het papier uit de periode tussen 1840 en 1950, met een dieptepunt aan het einde van de negentiende eeuw. Dit is precies de periode waarin de vrijdenkersbeweging veel gepubliceerd heeft. Vooral het goedkope materiaal dat niet ‘voor de eeuwigheid’ geproduceerd werd, zoals kranten, tijdschriften, pamfletten en triviale lectuur, is er over het algemeen slecht aan toe. Dit soort publicaties bevat echter een schat aan gegevens over de geschiedenis en cultuur in de afgelopen twee eeuwen. Ook talloze wetenschappelijke publicaties, belangrijke literaire werken en veel unieke handschriften en brieven uit deze periode, die voor onderzoek van groot belang zijn, worden door het papierverval bedreigd.²

Een nationaal conserveringsprogramma

Om het papieren geheugen uit de periode tussen 1840 en 1950 te behouden, coördineert de Koninklijke Bibliotheek sinds 1997 onder de naam ‘Metamorfoze’ een landelijk massaconserveringsproject voor het behoud van het Nederlands papieren geheugen uit de periode tussen 1840 en 1950. Metamorfoze richt zich met name op het behoud van collecties, boeken, kranten en tijdschriften van Nederlandse herkomst. De collecties in bibliotheken en andere erfgoedinstellingen die voor conservering in aanmerking komen, bestaan uit handschriften, gedrukte werken of een combinatie daarvan. Deze collecties zijn voor Metamorfoze in kaart gebracht en in drie categorieën onderverdeeld, namelijk literaire collecties, cultuurhistorische collecties en internationaal waardevolle collecties. Onder conservering wordt verstaan dat het materiaal waar nodig wordt gerepareerd, op microfilm wordt gezet, zuurvrij wordt verpakt en geklimatiseerd wordt opgeslagen. De originele mogen nog slechts bij uitzondering worden geraadpleegd. In plaats daarvan wordt een

² Dennis Schouten, ‘Gaten in de geschiedenis. Verdwijpende documenten en manuscripten door papierverval’, *Spiegel Historiael* (oktober 2004) 433–438, aldaar 433–437; Chantal Keijsper en Henriëtte Reerink, ‘Het papierverval in Nederlandse bibliotheken. De aanpak van dit probleem door het landelijk conserveringsprogramma Metamorfoze’, *Boekenwereld* nr. 5 (juli 2002) 256–267, aldaar 256–260; ‘Alarmfase rood. De vergankelijkheid van papier’, *Metamorfoze Nieuws 1* (juni 1997)

gebruikerskopie van de verfilming voor het publiek beschikbaar gesteld. In oktober 2004 waren er ongeveer tweehonderdvijftig bijzondere collecties, vijftigduizend boeken, vijftig landelijke kranten en veertig landelijke tijdschriften geconserveerd. In totaal zijn er tot nu toe ruim tien miljoen microfilmopnames gemaakt. In de periode 2005–2008 wordt het programma verbreed naar de archiefsector. ‘Metamorfoze’ heeft een structurele subsidie door de overheid weten te verwerven. Het is daarmee het eerste en enige van staatswege gefinancierde programma voor het behoud van het nationaal gedrukt en geschreven erfgoed ter wereld – het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen subsidieert zeventig procent van de kosten van elk goedgekeurd project.³

Het project ‘Metamorfoze’ is trouwens genoemd naar de titel van een boek van Louis Couperus dat werd gepubliceerd in 1897. Deze autobiografische roman had de innerlijke revolutie van een kunstenaar als thema. Het boek werd uitgegeven in een periode dat de papierkwaliteit op haar dieptepunt was. Precies honderd jaar later werd het nationale conserveringsprogramma gelanceerd. Dit programma gaat over de gedaanteverandering die boeken en documenten ondergaan als ze op microfilm worden gezet of worden gedigitaliseerd. Tegelijkertijd gaat het ook over behoud van het verleden, het bewaren van het papieren erfgoed. De ‘z’ dient ook als blikvanger.⁴

Metamorfoze voor vrijdenkersgeschriften

In het kader van het landelijk Metamorfozeproject diende Het Humanistisch Archief een voorstel in om een verzameling vrijdenkersmateriaal te conserveren. Dit voorstel werd in februari 2003 goedgekeurd en ging de maand daarop van start. Het project, dat de naam ‘Metamorfoze Vrijdenkers’ kreeg, had een driedelige doelstelling, namelijk de completering, registratie en conservering van een collectie Nederlandse vrijdenkerspublicaties uit de periode tussen 1855 en circa 1950. Onder vrijdenkerspublicaties wordt verstaan *gedrukt* vrijdenkersmateriaal, met name tijdschriften, boeken, brochures, pamfletten, strooibiljetten en aanplakbiljetten. De periode wordt aan de ene kant afgegrensd door het ontstaan van de Nederlandse vrijdenkersbeweging in 1855 met de uitgave van het tijdschrift *De Dageraad* (zie het derde hoofdstuk). Aan de andere kant is het jaar 1950 een grens die door Metamorfoze gesteld is: vanaf ongeveer dat jaar werd er papier van aanzienlijk betere kwaliteit gebruikt. Inhoudelijk gezien is *De Dageraad* dan reeds over haar publicitaire hoogtepunt heen. Een aantal uitgaven van latere datum zijn echter ook in de collectie opgenomen omdat ze een logisch geheel vormen met de voorafgaande periode – bijvoorbeeld het landelijke verenigingsorgaan *De Vrijdenker* (1920–1958) en het mededelingenblad *De Correspondent* (1937–1964). De totale begroting van het project bedroeg 70.950 euro, waarvan zeventig procent door het ministerie van OC&W werd vergoed en een eigen bijdrage gold van dertig procent.

Het samenbrengen van de vrijdenkerspublicaties en de conservering ervan zijn van groot belang. Vrijdenkers hebben een maatschappelijke betekenis gehad die ver uitging boven de numerieke omvang van *De Dageraad*. Er waren duidelijke verbindingen met de arbeidersbeweging, het socialisme, het feminisme en de zogenaamde ‘kleine geloven’ zoals antivivisectie en geheelonthouding. Vrijdenkers liepen voorop bij thema’s als algemeen kiesrecht, geboortebeperving, crematie, vegetarisme en de vredesbeweging. Maar hoewel er meerdere historische publicaties bestaan over de vrij-

³ Schouten, ‘Gaten in de geschiedenis’, 433–438; Dennis Schouten, ‘Metamorfoze, the National Preservation Programme for Libraries in the Netherlands: Results and Perspectives’, *Liber Quarterly* vol. 11 (2001) 410–420; Keijsper en Reerink, ‘Het papierversval’, 256–267

⁴ Schouten, Dennis, ‘Metamorfoze voor Metamorfoze. Hoe Couperus aan zijn noodlot ontkomt’, *Metamorfoze Nieuws* jrg. 1 nr. 1 (juni 1997)

denkers, herhalen die vaak voorgaande studies kritiekloos. Het is daarom noodzakelijk terug te grijpen naar de primaire bronnen. Het project *Metamorfoze Vrijdenkers* levert een bijdrage aan het behoud en toegankelijkheid van een gedeelte van die bronnen, namelijk in zover het gedrukte uitgaven betreft. Dit vormt uiteraard slechts een deel van het papieren vrijdenkerserfgoed. Andere materialen zijn onder meer foto's en handgeschreven stukken zoals brieven en notulenboeken. Slechts een paar geschreven stukken zijn bij uitzondering in de collectie opgenomen (twee handschriften en een typoscript). De concentratie op gedrukte materialen heeft een praktische reden. De basis van de collectie wordt gevormd door originelen uit de Bibliotheek van de Universiteit voor Humanistiek. Deze originelen bestaan vrijwel uitsluitend uit gedrukte publicaties. Het lag daarom voor de hand om de collectie hiertoe te beperken.⁵

Completering

Het eerste doel van het project *Metamorfoze Vrijdenkers* was de completering van de collectie. De in de inleiding genoemde stapel brochures bevatte honderddertig titels. Daarnaast bezit de Bibliotheek van de Universiteit voor Humanistiek – gespecialiseerd in humanisme, vrijdenken en humanistiek – nog een flink aantal boeken en een incomplete verzameling tijdschriften uit de historie van de vrijdenkersbeweging. In een vroeg stadium van de voorbereidingen voor het project werd contact opgenomen met vrijdenkersvereniging *De Vrije Gedachte*, die steun aan het project verleende in de vorm van een financiële bijdrage en het in bruikleen afstaan van meer dan dertig brochures, een handschrift en negen tijdschrifttitels (waarvan de meeste incompleet). Op deze manier begon het idee te ontstaan om de collectie zo compleet mogelijk te maken. Ik kreeg de opdracht om een inventariserend onderzoek te doen naar de samenstelling van die potentiële vrijdenkerscollectie. Op basis van onder meer naslagwerken, geschiedschrijving, archiefinventarissen en bibliotheekcatalogi heb ik me een beeld gevormd van het geheel aan publicaties gerelateerd aan de vrijdenkersbeweging dat in de gestelde periode was gepubliceerd. Het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis werd bereid gevonden om voor dit project een groot aantal brochures, vrijdenkerstijdschriften en materiaal uit de archieven van *De Dageraad*, *De Weezenkas* en de *Vrijdenkers Radio Omroep* uit te lenen. Ontbrekend materiaal werd waar mogelijk ook geleend van andere instellingen: de universiteitsbibliotheken van Utrecht, Amsterdam, Groningen, Nijmegen en Maastricht, alsmede de Koninklijke Bibliotheek, TRESOAR te Leeuwarden, het Ferdinand Domela Nieuwenhuis Museum te Heerenveen en de Stads- en Athenaeumbibliotheek Deventer. Een lijst met gezochte (nog ontbrekende) tijdschriften werd gepubliceerd op de website van het Archief en in de media en via discussielijsten op internet werd aandacht aan het project besteed. Op deze manier heb ik een collectie verzameld van in totaal ruim honderdéénuizend pagina's, verdeeld over zevenendertig tijdschrifttitels (tweederde van het aantal pagina's) en vijfhonderdtweënvijftig brochures, boeken, pamfletten en strooibiljetten en convocaties (eenderde van het aantal pagina's). Inhoudelijk wordt de kern gevormd door uitgaven van organisaties als *De Dageraad*, *De Weezenkas* en de *Vrijdenkers Radio Omroep*. Daarnaast is er materiaal van uitgevers en individuele

⁵ Nabuurs, *Vrijdenkers in verzuild Nederland*, 8-9; Wouter Kuijman, 'Metamorfoze: deltaplan voor vrijdenkersgeschriften', *Nieuwsbrief Het Humanistisch Archief*, jrg. 8 nr. 1 (april 2003) 2-3

vrijdenkers die deel uitmaken van de vrijdenkersbeweging in bredere zin. Ook zijn brochures opgenomen van bestrijders van het vrijdenken.⁶

Een formeel probleem bij het samenstellen van de collectie was, dat het voorkwam dat sommige titels reeds verfilmd (geconserveerd) waren in een ander Metamorfoze-project. De eis van Metamorfoze is dat van elke gepubliceerde titel één exemplaar wordt verfilmd. Verschillende drukken of bijzondere exemplaren (bijvoorbeeld met aantekeningen) gelden als aparte titels. Dubbelverfilmingen zijn niet de bedoeling, omdat geprobeerd wordt zo efficiënt mogelijk het papieren erfgoed te conserveren. In de voorbereiding van het project heeft de BUvH een steekproef van vijftig uitgevoerd op de stapel van honderddertig brochuretitels. Daaruit bleek dat negen titels reeds verfilmd of in verfilming waren, maar alleen publicaties tussen de jaren 1892 en 1905. Omdat verreweg de meeste vrijdenkersbrochures na die periode gepubliceerd zijn en nog geen enkel vrijdenkerstijdschrift was verfilmd, werd besloten om het project door te zetten. Tijdens de registratie in Picarta kon precies worden bepaald welke titels reeds verfilmd waren. Dit stelde me voor een dilemma. Aan de ene kant wilde ik zoveel mogelijk titels verfilmen om daarmee in één keer een zo groot mogelijke verzameling vrijdenkersgeschriften veilig te stellen. Aan de andere kant diende ik me aan de formele eisen te houden, hetgeen het niet-conserveren van een deel van de collectie betekende. Er was genoeg ruimte in het budget om ongeveer vijftig boek- en brochuretitels afkomstig uit de BUvH, het IISG en de Universiteitsbibliotheek Utrecht – reeds verzameld – toch dubbel te verfilmen. Het alternatief – nabestellen van gebruikerskopieën van verfilmingen in eerdere Metamorfoze-projecten – bleek namelijk duurder uit te vallen. Het coördinerend bureau van Metamorfoze ging akkoord met deze werkwijze. Verder heb ik besloten om niet verder het materiaal te verzamelen van titels die dubbelverfilmingen zouden opleveren. Deels om die reden zijn er enkele titels die wel tot de kerncollectie zouden moeten behoren niet geconserveerd in het project Metamorfoze Vrijdenkers. Een ander gevolg is, dat bij verschillende drukken bij voorkeur gekozen is voor een nog niet eerder verfilmde druk.

Registratie

De tweede doelstelling van het project Metamorfoze Vrijdenkers was registratie van de originelen (voor zover nog niet aanwezig) en de gebruikerskopieën in de bibliotheekcatalogi Aleph (de publiekscatalogus gebruikt door de BUvH) en Picarta (een landelijke centrale catalogus). Ook dienden de beschrijvingen van de titels geleverd te worden aan de European Register of Microform Masters (EROMM). Dit is een Europees samenwerkingsverband van bibliotheken en vormt een internationale database, waardoor het mogelijk is om microverfilming voor conserveringsprojecten internationaal te coördineren. De EROMM-database wordt beheerd door de Staats- und Universitätsbibliothek Göttingen (Duitsland).⁷

Zoals gewoonlijk besteedde de BUvH de registratiewerkzaamheden uit aan de catalogiseerafdeling van de Universiteitsbibliotheek Utrecht. Een logistiek probleem was de registratie van de originelen afkomstig uit het IISG. Deze instelling, waaruit bijna tweehonderdvijftig titels van brochures, boeken, pamfletten, strooibiljetten, convocaties, kalenders en een groot aantal tijdschrifttitels werden geleend, is niet aangesloten bij het landelijke Pica-registratiesysteem. Het coördinerend

⁶ Kuijman 2003, 'Metamorfoze: deltaplan voor vrijdenkersgeschriften', 2–3. Voor een bibliografie zie de bijlagen; voor een bespreking van de gevolgde methode zie het tweede hoofdstuk.

⁷ *Handboek Metamorfoze* (Den Haag: Koninklijke Bibliotheek, 2002) 23

bureau van Metamorfoze leverde de oplossing aan met een tijdelijke account voor IISG-titels. Dat leverde voor het IISG het voordeel op, dat dit deel van hun collectie in één klap ook in Picarta ontsloten werd. Ook de set gebruikersfilms die het IISG ontving in ruil voor hun medewerking aan het project werd geregistreerd in Picarta.

Van veel aanplakbiljetten, strooibiljetten en ander propagandamateriaal was het jaar van publicatie onbekend. Met behulp van een datumprogramma (invoeren van maand, dagnummer en weekdag geeft mogelijke jaartallen), secundaire literatuur en vergelijking met ander bronmateriaal kon Het Humanistisch Archief de meeste publicaties dateren. De registratie leverde verder geen noemenswaardige problemen op.

Verfilming en inhoudelijke controle

De derde doelstelling van het project was het conserveren van de vrijdenkerscollectie. De conservering viel uiteen in vier aparte onderdelen, namelijk de verfilming van de originelen, een inhoudelijke controle van de films, de vervaardiging van gebruikerskopieën voor de eindgebruiker en een geschikte opslag voor de originelen. Uit logistiek oogpunt vervaardigde een medewerker van de BUvH een database, waarmee per titel de fase in dit traject kon worden bijgehouden. De verfilming van de collectie werd uitbesteed aan het verfilmings- en digitaliseringsbedrijf Strata Preservation te Den Haag. De originelen werden in verschillende zendingen naar Strata vervoerd, vergezeld van een lijst met instructies voor de verfilming. Een camera-operateur verfilmde de aangeleverde originelen op 35 millimeter zwartwit-film en deed daarvan verslag in zogenaamde filmjournaals. De gehele collectie beslaat honderddrieëntwintig microfilms. Op basis van de filmjournaals maakte Het Humanistisch Archief vervolgens voor elke microfilm afzonderlijk een set targetbladen, waarvan de belangrijkste waren: een bibliografisch verslag, een inhoudsopgave van de verfilmde titels ('inhoud van de spoel') en een lijst van onregelmatigheden. Dat laatste targetblad was vooral van belang bij de tijdschriften, waarbij om de haverklap onregelmatigheden als afwijkende nummering, beschadigingen, ontbrekende nummers of bijzondere afleveringen voorkwamen. Hoewel in het *Handboek Metamorfoze* richtlijnen staan beschreven voor het ontwerp van de targetbladen, is er voor elk concreet project nog behoorlijk wat speelruimte overgelaten voor de precieze invulling. In deze was het leerzaam om het oor te luisteren te leggen bij ervaringsdeskundigen van andere Metamorfoze-projecten. Het vervaardigen van de targetbladen geschiedde met de hand, hetgeen samen met het uitzoeken van de bijbehorende bibliografische informatie een zeer tijdrovende klus was. Strata plaatste afbeeldingen van de targetbladen vervolgens vooraan op elke microfilm. Daarna werd door het bureau Metamorfoze een technische controle op de microfilms uitgevoerd om te beoordelen of ze aan de gestelde kwaliteitseisen voldeden. De moederfilms werden opgeslagen in een speciaal depot van de KB, terwijl een set microfilms in zilverpositief bedoeld was voor opslag in de BUvH.

Eenmaal terug in de BUvH begon de volgende fase in het conserveringsproject: de inhoudelijke controle van de films. Omdat het vervaardigen van de targets reeds zeer tijdrovend was geweest en we rekening dienden te houden met de doorlooptijd en de budgettering van het project, werd besloten om geen één-op-één controle uit te voeren. In plaats daarvan werd een steekproef uitgevoerd, waarbij elke film globaal werd bekeken en één op de vijf films gedetailleerd werd beoordeeld op aanwezigheid van de targetbladen, de juiste (volgorde van) pagina's per titel en de leesbaarheid van de afbeeldingen. Er kon bij de controle worden vergeleken met de originelen. Deze inhoudelijke controle leverde één verkeerde microfilm op, die werd teruggezonden en ver-

vangen door een juist exemplaar. Na deze inhoudelijke controle konden de geleende originelen weer worden teruggebracht naar de oorspronkelijke instellingen.

Microfiches of digitale gebruikerskopie?

De derde fase in het conserveringstraject was de vervaardiging van de gebruikerskopieën op basis van de ‘zilverpositieven’. Eén set complete gebruikersfilms was bestemd voor het IISG en sommige andere bibliotheken wilden graag ook een gebruikerskopie van hun uitgeleende originelen. De BUvH had in eerste instantie gekozen voor een gebruikerskopie in de vorm van microfiches. Halverwege het project echter bood Strata – in overleg met het bureau van Metamorfoze – aan om daarvoor in de plaats tegen een kleine meerprijs een gedigitaliseerde gebruikerskopie te leveren.

Dit aanbod om te digitaliseren hing samen met nieuwe ontwikkelingen in het denken over massaconservatie bij het bureau Metamorfoze. Dit behoeft enige uitleg. De meest gangbare varianten om bedreigde publicaties en documenten over te zetten op een beter houdbare informatie-drager zijn microverfilming en digitalisering. Microverfilming was in de afgelopen decennia de meest voor de hand liggende methode. De microfilm geldt als een betrouwbaar en goedkoop langtermijn opslagmedium. Mits aan bepaalde normen wordt voldaan voor materiaal en opslag, wordt de houdbaarheid van microfilms geschat op enkele honderden jaren. Op het vlak van toegankelijkheid zijn er echter praktische nadelen bij raadpleging van microfilms of –fiches voor de eindgebruiker. Digitalisering daarentegen biedt vooral voordelen bij het toegankelijk maken en snel beschikbaar maken van de opgeslagen informatie. Historische bronnen kunnen bijvoorbeeld worden gescand en op internet gezet. Op iedere computer met een internetaansluiting raadpleegbaar, eventueel doorzoekbaar en verrijkt met extra informatie. Nadelen van digitalisering liggen vooral op het vlak van conservering. Ten aanzien van het behoud van digitale media bestaan nog veel onzekerheden, omdat de veroudering in de digitale wereld enorm snel gaat. Wie weet of over tien jaar de huidige digitale bestanden nog te lezen zijn? In het nationaal project Metamorfoze werd uit conserverings oogpunt steeds gekozen voor microverfilming van een hoogstaande standaardkwaliteit.⁸

Over de keuze voor microverfilming en/of digitalisering werd door het bureau van Metamorfoze overigens al in april 2003 een speciale workshop georganiseerd. Tijdens de miniconferentie bleek dat voor digitalisering als conserveringsmethode drie problemen overwonnen moesten worden, namelijk de kosten, de verhouding tussen bestands grootte en kwaliteit van de digitale beelden en langtermijn conservering. In de conclusie van de workshop werd gepleit voor een holistische benadering:

‘Set aside the paradigms: eventually it is about preservation *and* access. Preservation is about quality and durability and access is about public demands and information, but both are our core business. This demands a holistic approach. Thus microfilming and digitisation both can be embedded in the strategy of an organisation and in the daily work of libraries and other heritage institutions. Eventually, despite seeming contradictions,

⁸ Schouten, ‘Gaten in de geschiedenis’, 433–437; Keijsper en Reerink 2002, ‘Het papierverval’, 256–260; ‘Alarmfase rood. De vergankelijkheid van papier’, *Metamorfoze Nieuws* 1 (juni 1997)

microfilming and digitisation will be friends after all. The best of both worlds.’ [cursivering WK]⁹

In het project *Metamorfoze Vrijdenkers* kon als tussenoplossing voor de toepassing van de ‘hybride’ methode worden gekozen: zowel microverfilmen als digitaliseren. De vrijdenkers waren al op microfilm gezet, de keuze was nu tussen een digitale of een ‘analoge’ gebruikerskopie. Navraag bij tien historisch onderzoekers, allen potentiële eindgebruikers van de gebruikerskopieën, leverde unaniem één voorkeur op: digitalisering. Het tijdsaspect en gemak, zeker bij frequent gebruik, was voor de meerderheid een doorslaggevend argument. De voorkeur ging eveneens uit naar een variant waarbij de digitale bestanden op internet te raadplegen zijn. Een minpunt vormden de extra kosten die deze optie met zich mee bracht. De meerprijs voor het scannen van de microfilms kon weliswaar voor een groot deel onder de subsidie van *Metamorfoze* worden geschoven. Maar voor de infrastructuur om die digitale beelden aan de gebruiker aan te bieden – de ontwikkeling en het onderhoud van een digitale beeldbank en een bijbehorende website – diende het op dit gebied nog onervaren Humanistisch Archief zelf zorg te dragen. Het gebruikersbelang (toegankelijkheid) heeft de doorslag gegeven in de keuze voor digitalisering. Het project is namelijk pas een succes als van de gebruikerskopieën inderdaad ook frequent gebruik wordt gemaakt. Bovendien wordt digitalisering aan het begin van de eenentwintigste eeuw zo’n beetje de standaard in bibliotheek- en archiefinstellingen. Het Humanistisch Archief wil daar niet bij achterblijven. De vervaardiging van de beeldbank werd een belangrijk vervolgproject op *Metamorfoze Vrijdenkers*. Ik kom daar aan het einde van dit hoofdstuk nog op terug.

In de zomer van 2004 werden de microfilms gescand door Strata Preservation. Bij de inhoudelijke controle van de scans bleken er wat fouten gemaakt te zijn, met name wat betreft het ontbreken van afbeeldingen. Deze onvolkomenheden konden eenvoudig worden opgelost door het herscannen van enkele microfilms.

Opslag

De vierde en laatste fase in het conserveringsproces was een geschikte opslag van de originelen. Het Humanistisch Archief bewaart de duplicaatfilms (de zilverpositieven) in een afgesloten brandkast. De originele tijdschriften, boeken en brochures afkomstig van de BUvH zijn verpakt in zuurvrije mappen en dozen, conform de richtlijnen van *Metamorfoze*.¹⁰ Dit is bij elkaar ruim de helft (vierenvijftig procent) van het in totaal verfilmde materiaal. In de afgelopen tijd hebben Het Humanistisch Archief en de BUvH geen eigen geklimatiseerd depot weten te realiseren. In afwachting van een oplossing is met de Universiteitsbibliotheek Utrecht de voorlopige regeling getroffen, dat de BUvH-originelen daar kunnen worden ondergebracht in een depot met geschikte klimaatomstandigheden.

Een kleine helft van het originele materiaal (veertig procent) is eigendom van het IISG. Het Archief heeft de brochures en boeken van deze instelling verpakt in zuurvrije mappen teruggebracht. Het IISG bewaart zijn gehele collectie reeds in een optimaal geklimatiseerde omgeving. Dat laatste geldt ook voor de Universiteitsbibliotheek Utrecht (drie procent) en de KB (één procent). Bij de overige instellingen – goed voor bijna twee procent van de originelen – heeft het Archief erop

⁹ ‘Best of both worlds. Conclusions’, *Liber Quarterly* vol. 13 (2003) 164–167. Dit artikel gaat over de uitkomsten van een LIBER workshop op 14/15 mei 2003 over microverfilming versus digitalisering.

¹⁰ *Handboek Metamorfoze*, 12

aangedrongen de originelen in zo gunstig mogelijke klimatologische omstandigheden te bewaren. Een kanttekening is, dat het IISG op het door haar voor dit project uitgeleende materiaal geen restrictief inzagebeleid voert. Dat betekent dat de originelen door bezoekers kunnen worden opgevraagd en ingezien, hoewel er bij de instelling ook een set gebruikersfilms beschikbaar is. Wegens een overvol takenpakket en prioriteitstelling op ander gebied, zal in deze situatie voorlopig geen verandering komen (aldus het hoofd collectiebeheer van het IISG). Uiteindelijk is dus in ieder geval achtennegentig procent van alle originelen na verfilming zuurvrij verpakt en geklimatiseerd opgeslagen, voor tenminste achtenvijftig procent van de originelen geldt een beperking op inzage.

Langere doorlooptijd

De voorbereidingen van het project, die een onderzoek naar de completering van de collectie en het schrijven van de projectaanvraag behelsden, gingen van start in oktober 2002. Half februari keurde een beoordelingscommissie het projectvoorstel goed; de bevestiging van het Bureau Metamorfoze volgde in een brief van 23 april 2003. Het project zou een doorloop hebben van twaalf maanden. In de praktijk kon het project pas in mei 2005 worden afgerond en liep daarmee een vertraging op van veertien maanden. Er zijn verschillende redenen voor deze langere doorlooptijd. In de eerste plaats bleek het langer te duren dan verwacht om de collectie uit de elf instellingen bij elkaar te brengen. De registratie van de originelen kon daarom pas in juni 2003 beginnen.

In de tweede plaats was het Archief voor de registratiewerkzaamheden afhankelijk van de Universiteitsbibliotheek Utrecht, die in de zomermaanden van 2003 onderbezet was en bovendien vertraging in werkzaamheden opliep wegens de verhuizing van de bibliotheek naar een andere locatie.

In de derde plaats speelde onervarenheid in dergelijke projecten het Archief parten. De logistieke volgorde volgens het *Handboek Metamorfoze* bleek in praktijk enige aanpassing te behoeven. Struikelblokken waren bijvoorbeeld het opzetten van een database voor *monitoring* van de originelen (wel of niet instappen in een bestaand systeem dat door de Universiteitsbibliotheek Amsterdam was ontwikkeld? Zo nee, hoe dan zelf op te zetten?) en het moment van maken, het ontwerp en de vervaardigingmethode van de targetbladen (uiteindelijk werd in overleg met het verfilmbedrijf besloten de targets pas na verfilming met de hand te maken, op basis van de filmjournals).

In de vierde plaats was het gedeeltelijk veranderen van het project bij de keuze voor een digitale gebruikerskopie in december 2003 een belangrijke vertragingfactor. In plaats van een inhoudelijke controle op alleen de microfilms, moest nu ook een inhoudelijke controle worden uitgevoerd op de digitale scans (in augustus 2004 waren die werkzaamheden pas afgerond). Bovendien zorgde beschikbaarstelling van de digitale gebruikerskopie voor een langere doorlooptijd. Voor een efficiënte manier van raadpleging van de digitale bestanden is het van essentieel belang dat er een functionele beeldbank gebouwd wordt. De ontwikkeling van een dergelijke infrastructuur viel echter buiten subsidiëring door Metamorfoze. Pas in het najaar 2004 had het Archief de gelden bij elkaar om een gebruikersvriendelijke beeldbank te laten bouwen en kon definitief de opdracht hiertoe worden gegeven aan Strata Preservation. Deze beeldbank kwam in mei 2005 gereed.

In de vijfde en laatste plaats speelde personele onderbezetting bij Het Humanistisch Archief een rol in de vertraging van het project. Door overlijden van een collega (wiens formatieplaats niet kon worden ingevuld door een ander) en ziekte van enkele medewerkers vanaf het begin van de

zomer tot en met december 2004 moesten de taken van het Archief over minder mensen worden verdeeld. In deze periode kon daarom minder energie worden besteed aan het Metamorfoze-project.

Ondanks de vertraging van het project en de extra werkzaamheden die voortvloeiden uit de tussentijdse keuze voor een digitale gebruikerskopie, is het project binnen de gestelde begroting gebleven. Dit kon deels, omdat er in plaats van een één-op-één controle een steekproefsgewijze inhoudelijke controle op de microfilms werd toegepast. Nadeel daarvan is wel dat de kans groter is dat er achteraf nog fouten kunnen worden ontdekt in de verfilming.

Mogelijke verbeteringen en vervolgprojecten

Een belangrijk vervolgproject op het ‘eigenlijke’ project Metamorfoze Vrijdenkers was de ontwikkeling en opbouw van een beeldbank, waarmee de digitale afbeeldingen via de computer raadpleegbaar konden worden gemaakt. In het najaar van 2004 werd de technische kant van deze opdracht definitief aan Strata Preservation uitbesteed. Dit bedrijf ontwikkelde een beeldbank met een webbrowser-gerelateerde gebruikersinterface. De inhoudelijke metadata behorende bij de digitale afbeeldingen van de vrijdenkerscollectie, dat wil zeggen de bibliografische informatie van de titels en de koppelingsinformatie met betrekking tot de afbeeldingen werd door Het Humanistisch Archief geleverd. De op maat gebouwde databank en gebruikersinterface zijn gebaseerd op zogenoemde *open source software*, zodat aanmerkelijk bespaard kon worden op licentiekosten. Begin mei 2005 werd de beeldbank in een *pilot*-versie opgeleverd. Deze is zowel te raadplegen in een volledige versie via een terminal in de BUvH (en binnen het netwerk van de universiteit) als in een door auteursrechten beperktere versie via het internet. De website wordt beheerd en onderhouden door Strata Preservation.

Hoewel er al veel werk in is gestoken om een zo gebruikersvriendelijk mogelijke infrastructuur te maken waarin een digitale gebruikerskopie van de vrijdenkerscollectie kan worden geraadpleegd, vallen er nog een aantal verbeteringen aan te brengen in de toegankelijkheid en bruikbaarheid van de collectie. Hier volgen een aantal belangrijke punten in volgorde van prioriteit. In de eerste plaats zou de digitale collectie idealiter via *Optical Character Recognition* (OCR) doorzoekbaar moeten worden gemaakt. Op dit ogenblik kan alleen gezocht worden op metadata. OCR is een aantrekkelijke optie, omdat daarmee tijdrovende nadere ontsluitingsarbeid (invoeren van allerlei soorten metadata) overbodig lijkt te worden en bovendien de gebruiker nauwkeuriger de documenten kan doorzoeken. In de enquête onder potentiële eindgebruikers (zie de paragraaf ‘Microfiches of digitale gebruikerskopie?’) bleek OCR dan ook de voorkeur te genieten boven andere vormen van (digitale) ontsluiting. Tot nu toe is de OCR-techniek echter een te kostbare aangelegenheid gebleken. Dit zou in de toekomst wellicht kunnen veranderen.

De tweede prioriteit is – bij gebrek aan OCR-toepassing – het toekennen van extra metadata aan de beeldbank. Hierbij kan worden gedacht aan het maken van geschikte trefwoorden op de titels van alle tijdschriften, boeken, brochures, pamfletten, strooibiljetten en convocaties.

Een ander essentieel hulpmiddel op het gebied van metadata bij het raadplegen van de collectie is ook een inhoudelijk ontsluiting van de tijdschriften op artikelniveau. Aangezien er meer dan zestigduizend pagina’s aan periodieken verfilmd zijn, zal dit waarschijnlijk een langlopend project worden. Dit is de derde prioriteit.

Een vierde verbetering is de uitbreiding van de collectie. Aan de ene kant zou kunnen worden verwezen naar vrijdenkersmaterialen die in andere projecten zijn gedigitaliseerd of anderszins op

internet zijn geplaatst¹¹ of zouden verfilmingen uit andere Metamorfozeprojecten kunnen worden nabesteld en worden bijgeplaatst in de beelddatabank. Aan de andere kant zou Het Humanistisch Archief te zijner tijd een nieuw vervolgproject kunnen opstarten waarin extra materiaal, dat in de kerncollectie thuishoort maar nog niet is opgenomen, wordt gedigitaliseerd. Eveneens kan worden gedacht aan uitbreiding van de collectie met niet-gedrukte materialen.¹²

De vijfde prioriteit betreft de toegankelijkheid van het materiaal in verband met auteursrechten. Een betrekkelijk klein gedeelte van de afbeeldingen op de internetversie beelddatabank is niet raadpleegbaar, omdat op betreffende titels mogelijk nog auteursrecht berust. Omdat het achterhalen van de rechthebbenden onevenredig veel tijd zou gaan kosten, is deze klus vooralsnog opgeschort. De afbeeldingen van de titels waar het om gaat zijn overigens wel op de terminal in de BUvH raadpleegbaar.

Een zesde – en laatste – suggestie ter verbetering betreft de conservering van de originelen. Het zou mooi zijn wanneer het IISG op de door haar voor Metamorfoze Vrijdenkers uitgeleende originelen een restrictief inzagebeleid gaat voeren. Hoe minder de originelen nog worden geraadpleegd, hoe langzamer het verval optreedt. Het werk en de kosten die één en ander met zich meebrengt is echter een zaak van het IISG.

In dit hoofdstuk hebben we gekeken naar de opzet, uitvoering, resultaten en mogelijke vervolgtrajecten van het project Metamorfoze Vrijdenkers. In dit project was één van de doelstellingen en zwaartepunten de completering van de vrijdenkerscollectie. In de volgende hoofdstukken wordt daar nader op in gegaan. In het tweede hoofdstuk wordt de methode waarmee de vrijdenkerscollectie is samengesteld en gecompleteerd onder de loep genomen. Ook wordt stilgestaan bij de vraag in hoeverre de completering is gelukt en worden enkele collectie-inhoudelijke suggesties ter verbetering gegeven. In hoofdstuk drie wordt de gevormde collectie geanalyseerd in relatie tot de bestaande secundaire literatuur. Hieruit volgen enkele suggesties voor nader onderzoek naar de geschiedenis van de Nederlandse vrijdenkersbeweging. In het besluit van deze scriptie volgen nog enkele bespiegelingen over de plaats en betekenis van het project Metamorfoze Vrijdenkers voor onderzoek naar de Nederlandse geschiedenis van de negentiende en twintigste eeuw in het algemeen en de historische humanistiek in het bijzonder.

¹¹ Bijvoorbeeld twee niet eerder gepubliceerde radiolezingen van A. Börger voor de microfoon van de Vrijdenkers Radio Omroep: Wouter Kuijman, 'Börger voor de Vrijdenkers Radio Omroep', *Nieuwsbrief Het Humanistisch Archief* jrg.10 nr.1 (juni 2005) 4–5

¹² Voor inhoudelijke suggesties zie het tweede hoofdstuk.

HOOFDSTUK 2

Selectiecriteria, bronnen en vindplaatsen

Inleiding

Het samenbrengen en compleet maken van de collectie vrijdenkerspublicaties was een belangrijke voorbereidende fase voordat de eigenlijke conservering in het project *Metamorfoze Vrijdenkers* van start kon gaan.¹ In een globaal inventariserend onderzoek heb ik getracht een lijst te maken van zoveel mogelijk titels van aan de vrijdenkersbeweging gerelateerde tijdschriften, boeken, brochures en dergelijke. Op basis van die lijst werd vervolgens de vrijdenkerscollectie fysiek bij elkaar gebracht. In dit hoofdstuk wordt een beeld gegeven van mijn werkwijze tijdens dat onderzoek. Een probleem was dat het onderzoek in zeer korte tijd moest worden uitgevoerd (enkele maanden gedurende twee dagen per week), zonder dat ik noemenswaardige voorkennis had van de materie. De resultaten droegen daarom een voorlopig karakter. Een belangrijke vraag in dit hoofdstuk is dan ook in hoeverre de opzet – het zo compleet mogelijk maken van een collectie vrijdenkerspublicaties – is geslaagd. Is er achteraf bezien eigenlijk wel sprake van een in relatie tot de vrijdenkersbeweging uitputtende en representatieve collectie?

Dit hoofdstuk zit als volgt in elkaar. Eerst zet ik het onderzoekskader uiteen, waarbij de gestelde criteria vanuit het Bureau *Metamorfoze* en de redenering vanuit een eigen collectie brochures en tijdschriften centrale uitgangspunten waren. Dan volgt een omschrijving van het begrip vrijdenken. De betekenis en invulling van dit begrip veranderden telkens gedurende de onderzochte periode. Hoofddoelstelling van de belangrijkste vrijdenkersverenigingen – met name De Dageraad en later de Vrijdenkers Radio Omroep (VRO) – was echter steeds de popularisering van het vrije denken. De collectie kan dan ook voor een belangrijk deel worden beschouwd als de neerslag van honderd jaar vrijdenkerspropaganda.

De samenstelling van de collectie geschiedde vanuit vier verschillende invalshoeken. Het zwaartepunt lag bij de publicaties door vrijdenkersorganisaties – zoals De Dageraad, De Weezenkas en de VRO. Daarnaast werd gelet op publicaties door individuele vrijdenkers, uitgevers die zich hadden verbonden met de vrijdenkerij en tegenstanders van de vrijdenkersbeweging. Duidelijk is dat in nogal wat gevallen de grens tussen wel of niet aan de vrijdenkersbeweging gerelateerd zijn niet altijd scherp te trekken valt. Dit heeft voor een groot deel te maken met het feit dat vrijdenkers behalve in de vrijdenkersbeweging vaak ook actief waren op een breed scala van links-politieke (onder meer links-liberalisme, radicalisme, sociaal-democratie, anarchisme en christen-socialisme), sociaal-maatschappelijke en levensbeschouwelijke gebieden.

Daarna worden de in het onderzoek gebruikte bronnen en vindplaatsen, waaruit de lijst van titels is ontstaan, besproken. In het onderzoek heb ik me vooral gebaseerd op secundaire literatuur over de

¹ Zie het eerste hoofdstuk, onder ‘completering’

geschiedenis van (deelgebieden van) de vrijdenkersbeweging. Ook heb ik gebruik gemaakt van bestaande bibliografieën en heb ik informatie gevonden in de archieven van de belangrijkste vrijdenkersorganisaties. Om een indruk te krijgen van de variatie aan titels was ook een zoektocht op trefwoorden in verschillende landelijke en instellingsgebonden bibliotheekcatalogi erg nuttig. Tot slot waren adviezen van een aantal ervaren historici op het gebied van de vrije gedachte zeer welkom. Bij elk van de soorten bronnen en vindplaatsen geef ik aan tot hoever het spoor gevolgd werd.

Een methodische discussie van het inventariserend onderzoek en de fysieke samenstelling van de collectie vormt het slot van dit hoofdstuk. Daarbij zal ik trachten aan te geven in hoeverre ik erin geslaagd ben om de collectie compleet te maken. Ook wordt bekeken in hoeverre de gevolgde methode systematische en incidentele fouten bevat, die tot scheefheden of opvallende lacunes in de collectie hebben geleid. In een lijst van desiderata geef ik kort enkele richtingen aan voor mogelijke aanpassingen en aanvullingen op de bestaande vrijdenkerscollectie.

Onderzoekskader en uitgangspunten

Het landelijk programma *Metamorfoze* richt zich uitsluitend op het Nederlandse papieren erfgoed uit de periode tussen 1840 en 1950. De Nederlandse taal en periode van ontstaan van het materiaal waren dus harde formele criteria bij het verzamelen van de vrijdenkersgeschriften.

De basis van de collectie vormde een verzameling brochures en tijdschriften, in bezit van de BUvH respectievelijk in bruikleen gegeven door vrijdenkersvereniging De Vrije Gedachte. Uit het bronnenonderzoek van Nabuurs bleek dat bij het IISG ook relevante boeken, brochures en archiefstukken aanwezig waren. Bovendien bleek uit een door het Archief eerder uitgevoerde globale inventarisatie van vrijdenkersperiodieken dat het IISG de tijdschriftencollectie voor een belangrijk deel kon aanvullen. Het lag uiteraard voor de hand de tijdschriften zoveel mogelijk compleet te maken. Dit was ook gebruik bij bijvoorbeeld het op dat moment lopende tijdschriftenproject van de Koninklijke Bibliotheek. Aangezien het IISG zelf geen voornemen had om binnen afzienbare termijn vrijdenkersmateriaal te conserveren, verklaarde het zich bereid om het materiaal voor dit doel aan de BUvH/Het Humanistisch Archief uit te lenen. Op deze manier ontstond een ‘collectionele samenwerking’ met het IISG voor dit project.

Uitgangspunt bleef steeds de eigen collectie vrijdenkerspublicaties. Er is daarom gekozen voor het verzamelen van – en daarom systematisch onderzoek naar – *alleen gedrukte* vrijdenkersgeschriften. Uiteindelijk zijn in de collectie weliswaar twee handschriften en een typoscript opgenomen, maar die zijn niet door systematisch onderzoek gevonden en vormen de spreekwoordelijke uitzondering op de regel. Het onderzoek was dus gericht op het bijeenbrengen van een zo compleet mogelijke verzameling publicaties, die gerelateerd zijn aan de Nederlandse vrijdenkersbeweging en die dateren van de periode tussen het begin van de vrijdenkersbeweging in 1855 en het door *Metamorfoze* gestelde jaar 1950. De verzameling valt om praktische redenen uiteen in een deelcollectie ‘periodieken’ en een deelcollectie ‘boeken, brochures, pamfletten en overige publicaties’.

Een definitie van vrijdenken

In de ruime zin van het woord betekende ‘vrijdenken’ in de negentiende en twintigste eeuw een ondogmatisch denken over maatschappelijke en levensbeschouwelijke vraagstukken. Vrijdenkers zochten zelfstandig naar het ‘ware, het goede en het schone’. Ze geloofden niet a-priori in zogenaamde door God geopenbaarde waarheden of in theologische beweringen die niet wetenschappelijk gefundeerd waren. Vrijdenkers gingen uit van de natuur en de menselijke rede, waarmee de ‘echte’ waarheid achterhaald kon worden. In plaats van God, Christus en de Kerk als autoriteit met al haar dogma’s en regels stelden zij de soevereiniteit van de mens en de menselijke rede.² Vrijdenken werd vaak synoniem geacht met atheïsme (de bestrijding van de godsdienst). Baars acht dit onjuist, maar wel begrijpelijk: ‘Historisch gezien is de anti-theologische inslag [...] altijd een van de meest in het oog springende aspecten van de Nederlandse vrijdenkersbeweging geweest.’³

De vrijdenkersbeweging wortelde in een maatschappelijke context waarin religie, kerk en patriciaat hoogtij vierden. Moors vat het vrijdenken dan ook op als een ontvoogdingsstrategie. Het appelleerde aan een emancipatiestreven dat ‘vrijheid’ niet impliciet koppelde aan individuele belangen en keuzen, maar juist expliciet verbond met de zelfontplooiing van alle mensen die belemmeringen ervoeren bij het leiden van een zelfstandig privé- en een volwaardig publiek leven. Het vrijdenkerschap voer onder twee vlaggen. Enerzijds was vrijdenken een levensbeschouwelijke filosofische methode, gericht op de kritische zelfontplooiing van het individu. Anderzijds impliceerde vrijdenken een fundamentele heroriëntatie op de bestaande sociale, economische en politieke verhoudingen. Wie zich los wist te maken uit dogma’s en conventies zou ook opkomen voor zichzelf, zo was de idee. Wie beseftte dat de wereld maakbaar was, zou alle zeilen bijzetten om maatschappelijke misstanden te bestrijden. De combinatie van vrijdenken als filosofische methode en maatschappelijk hervormingsstreven was een typisch fenomeen voor het midden van de negentiende eeuw, aldus Moors. In vrijwel alle West-Europese landen begonnen zich toen groepen vrijdenkers te organiseren, die zich verzetten tegen de christelijke moraal als rem op de zucht naar menselijke zelfkennis; tegen de kerk die ze onverschilligheid, dogmatische intolerantie en baatzuchtig machtsmisbruik verweten; tegen een door kapitaal moedwillig in stand gehouden nepotisme in de politiek. Denken in (natuurwetenschappelijke) feiten, zonder voorschriften en in vrijheid, hielp de wereld vooruit. Want elk mens bezat het vermogen zichzelf en zijn levensomstandigheden te verbeteren.⁴

Na de oprichting van De Dageraad in 1856 kon het begrip ‘vrijdenker’ worden gedefinieerd in institutionele zin. Het werd dan met name gebruikt voor leden van organisaties die zich bezig hielden met de doordenking en de verspreiding van de vrije gedachte. Een negentiende-eeuwse vrijdenker was volgens Moors vrijzinnig, liberaal, ongebonden, doortastend, ruimdenkend, tolerant, sociaal-geëngageerd, dikwijls anarchistisch, moeizaam gelovend of atheïstisch. Zijn of haar manier van denken wortelde in de natuurwetenschappen en getuigde van vertrouwen in de individuele

² J.G.A. ten Bokkel, *Gidsen en genieën. De Dageraad en het vrije denken in Nederland 1855–1898* (Dieren: fama Maçonnieke Uitgeverij, 2003) 11; Jo Nabuurs, *Vrijdenkers in verzuimd Nederland. De Dageraad 1900–1940, een bronnenstudie* (Utrecht: Het Humanistisch Archief, 2003) 13

³ Jan Baars, ‘Eenheid en verscheidenheid. Sociale aspecten van de Nederlandse Vrijdenkersbeweging 1856–1981’, in: Jan Baars (e.a.), *125 jaar vrijdenken. Een jubileumuitgave* (Rotterdam: De Vrije Gedachte, 1981) 97

⁴ Hans Moors, ‘Helpt vrijdenken? Vrijdenkersorganisaties in negentiende-eeuws Nederland en België: naar een comparatieve benadering’, *Mores* (maart/april 2000) 151–173, aldaar 151; Hans Moors, ‘Bijbels en boenwas. Over de plaats van de vrijdenkersbeweging in negentiende-eeuws Nederland’, *Kleio* jrg. 42 nr. 6 (2001) 8–13, aldaar 8

rede, de werkende mens en de maakbaarheid van de samenleving. Vrijdenken was onconventioneel, ondogmatisch, verlicht en emancipatoir op godsdienstig en dientengevolge op maatschappelijk gebied.⁵ Volgens Ten Bokkel ontstond in de negentiende eeuw in Nederland een indrukwekkend aantal stromingen, die hun stempel op het leven en denken hebben gezet, dikwijls na te zijn uitvergroot door de vrijdenkerij. Hij doelt hiermee op onder meer het deïsme, het spinozisme, het pantheïsme, het positivisme, het rationalisme, het modernisme, het materialisme, het socialisme, het darwinisme, het atheïsme, het antiklerikalisme en het feminisme. Al deze stromingen vormden onderwerp van studie in *De Dageraad* en in de ‘gezellige’ vergaderingen van de vereniging.⁶

De inhoud van het vrijdenken was niet altijd dezelfde. Hadden de eerste series van *De Dageraad* (1855–1867, 1869–1870) en de gelijknamige vereniging bij haar oprichting nog een deïstische inslag (God als een ‘onbewogen beweger’; er werd zelfs over *De Dageraad* gesproken als een ‘Kerk der Toekomst’), al snel wonnen het atheïsme en – onder invloed van onder anderen Moleschott, Haeckel, Büchner en Darwin – het materialisme terrein. Vanaf de jaren tachtig en negentig waren deze zelfs de hoofdrichting binnen de vrijdenkersbeweging. Beide maakten deel uit van de antitheologie, het grote gevecht dat *De Dageraad* voerde met de kerken.⁷

Een andere ontwikkeling betrof de politieke voorkeur. Aanvankelijk waren de meeste vrijdenkers in sociaal opzicht weinig progressief. Concrete maatschappijkritiek bewoog zich altijd in het kader van de bestrijding van kerk en godsdienst als hét middel tegen sociale kwalen. Een uitzondering daarop was de Rotterdamse vrijdenker G.W. van der Voo, die het Franse utopisch-socialisme van Saint-Simon aanhing.⁸ Vanaf de jaren zestig ontstond echter bij veel vrijdenkers een verschuiving naar een kritisch reformistische manier van denken over de sociale en politieke organisatie van Nederland. Vereniging *De Dageraad* democratiseerde, werd opener en profileerde zich met sociaal-politiek debat. De hoofdthema’s bleven het feilen van de christelijke ethiek en de (maatschappelijke) relevantie van de natuurwetenschappen, maar in toenemende mate werd er – voor die tijd – veel en scherp gepubliceerd over sociaal-economische misstanden, sociale zorg, onderwijshervorming, dierenbescherming en antivivisectie, koloniale politiek, antimilitarisme en pacifisme, algemeen stem- en kiesrecht, prostitutie, echtscheiding en geboortebeperving. Volgens Moors had de vrijdenkersbeweging hiermee ‘een tamelijk eenduidig palet van maatschappelijke en politieke kwesties waarvoor zij zich engageerde’, hoewel er uiteraard wel verschillen waren van inzicht en temperament.⁹ *De Dageraad* was één van de belangrijkste voedingsbodems voor de opkomende arbeidersbeweging. Formele relaties met vakverenigingen of politieke partijen hebben echter nooit bestaan.¹⁰ Voorzitter Hendrik de Vries stelde in 1888 *De Dageraad* voor als een discussieplatform van radicalen: ‘In haren besten vorm zou de vereeniging het intellectuele middelpunt der geheele vooruitstrevende beweging moeten zijn, in zich bevattende de beste krachten der verschillende radicale en ultraradicalen groepen, die daar alle vraagstukken onderzoeken zonder religieus of politiek dogma. Ieder zou daarna naar eigene opvatting de resultaten van dat onderzoek (dienen te) brengen in zijne politieke vereeniging, waar ze aanleiding zouden (kunnen) worden tot daden.’¹¹

⁵ Moors, ‘Helpt vrijdenken?’, 152; Ten Bokkel, *Gidsen en genieën*, 11

⁶ Ten Bokkel, *Gidsen en genieën*, 16

⁷ Ibidem, 88–89, 114–115

⁸ Baars, ‘Eenheid in verscheidenheid’, 100

⁹ Moors, ‘Bijbels en boenwas’, 9–10

¹⁰ Dennis Bos, *Waarachtige Volksvrienden. De vroege socialistische beweging in Amsterdam 1848–1894* (Amsterdam: Bert Bakker, 2001) 90–97; Moors, ‘Helpt vrijdenken?’, 155–156; Moors, ‘Bijbels en Boenwas’, 10; Ten Bokkel, *Gidsen en genieën*, 117–123, 137; Baars, ‘Eenheid in verscheidenheid’, 101–104

¹¹ *De Dageraad* (1887/1888) 124; als geciteerd door Ten Bokkel, *Gidsen en genieën*, 193

Gedurende de jaren tachtig en negentig profileerde de Nederlandse vrijdenkersbeweging een reformisme van progressief liberale en socialistische signatuur.¹² Volgens Moors was de vrijdenkersbeweging in de negentiende eeuw lange tijd het enige bolwerk waar radicalen, socialisten, liberalen, anarchisten en feministen ‘tezamen kwamen onder het fier wapperende vaandel van democratische gelijkheid, sociale zorg, coöperatieve organisatie, organisatie van arbeid, pacifisme en de zuiverende wetenschap.’¹³

De meerderheid van de vrijdenkers was tot vlak na de eeuwwisseling burgerlijk-radicaal. Het belangrijkste tijdschrift *De Dageraad* had een sterk intellectuele inslag en daardoor voelden veel goeude burgers zich tot het vrijdenken aangetrokken. In 1898 echter was *De Dageraad* gestopt en vervangen door een eenvoudiger blad, waardoor het ‘intellectuele type’ vrijdenker zich minder direct aan het georganiseerde vrijdenken gebonden voelde. De kern van de beweging werd steeds meer anarchistisch, al bleef zij daarnaast ook nog een belangrijke verzamelaarsplaats voor niet-anarchisten, die geestelijke ontvoogding en bestrijding van het dogmatisme tot het fundament van hun denken hadden gemaakt.¹⁴ De Jong noemt de vrijdenkersbeweging gedurende de eerste helft van de twintigste eeuw één van de weinige ontmoetingsplaatsen van ‘geheel links’.¹⁵ Omstreeks 1933 bevonden zich onder de leden van De Dageraad – naast anarchisten en anarcho-syndicalisten – aanhangers van politieke partijen als de Onafhankelijk Socialistische Partij, de Revolutionair-Socialistische Partij, de Revolutionair Socialistische Arbeiders Partij, de Christen-Socialistische Partij, de Sociaal-Democratische Arbeiders Partij en de Vrijzinnig-Democratische Bond.¹⁶ Tijdens het interbellum was de vrijdenkersbeweging in de praktijk socialistisch, al bleef *De Dageraad* (nog altijd de belangrijkste vereniging van de vrijdenkersbeweging) officieel een a-politieke beweging zonder vastomlijnd programma.¹⁷ Daarnaast werd vanaf de Eerste Wereldoorlog de band tussen vrijdenken en het antimilitarisme heel nauw. De tendens tot ontwapening, die er in Nederland bestond in kringen van sociaal-democraten, communisten, anarchisten en progressief-liberalen werd mede gedragen door de vrijdenkersbeweging.¹⁸

Nabuurs beschrijft dat niet alle vrijdenkers materialist en atheïst waren. Naar theoretisch-filosofische uitgangspunten verdeelt hij de dageradianen in drie groepen: agnosten, atheïsten en (materialistisch of ‘geestelijk’ georiënteerde) monisten. Nabuurs karakteriseert de overgrote meerderheid als materialistische monisten. Een andere differentiatie wordt gevormd door een minderheidsstroming van progressieve christensocialisten en christenanarchisten. Kopstukken daarvan waren Bart de Ligt, N.J.C. Schermerhorn en Felix Ortt. De vrijdenkersbeweging bestond dus niet alleen maar uit ‘ongelovigen’.¹⁹

Hoe divers de idealen van de vrijdenkers in feite ook waren, volgens Nabuurs bleven fundamentele gemeenschappelijke kenmerken – ook in de eerste helft van de twintigste eeuw – het streven naar autonomie van de geest (waaruit een antidogmatisme en strijdbaar antiklerikalisme voortkwam), een prominente positie van de natuur en de rede (en een daaruit voortvloeiende humanis-

¹² Moors, ‘Bijbels en boenwas’, 11

¹³ Ibidem, 13

¹⁴ Baars, ‘Eenheid in verscheidenheid’, 117–120

¹⁵ Rudolf de Jong, ‘Anton Constandse en het Nederlands anarchisme’, *De Gids* jrg. 148 nr. 9/10 (1985) 735–758, aldaar 736

¹⁶ Nabuurs, *Vrijdenkers in verzuimd Nederland*, 65–67

¹⁷ Baars, ‘Eenheid in verscheidenheid’, 121–122

¹⁸ Ibidem, 123–124

¹⁹ Nabuurs, *Vrijdenkers in verzuimd Nederland*, 21–22, 25

tische ethiek) en een grote compassie met de medemens – zowel dichtbij als op wereldschaal (vrijdenkers waren kosmopolieten).²⁰

Tot ongeveer 1920 had de vrijdenkersbeweging zich op politiek gebied nooit bijzonder actief betoond, behalve op het gebied van antimilitarisme en specifieke vrijdenkerskwesaties als eedswang, godslastering en crematie. Dat veranderde radicaal tijdens het interbellum met een toenemend politiek-maatschappelijk protest. Vrijdenkers maakten zich – ‘in de branding van de tijd’ – sterk voor vredesvraagstukken, mensenrechten, vrijheid van meningsuiting en democratie. Vooral de jaren dertig werden volgens Nabuurs gekenmerkt door een grote politiek-maatschappelijke activiteit van vrijdenkers, waarbij de opkomst van het fascisme in Italië, nazisme en antisemitisme in Duitsland, de burgeroorlog in Spanje en de opkomst van de nationaal-socialisten in Nederland volop aanleiding boden voor acties.²¹

Tegenstanders van de vrijdenkersbeweging gebruikten het begrip vrijdenker ook als scheldwoord. Christenen maakten vrijdenkers vaak uit voor ‘godloochenaars’ of ‘stof- en krachtaanbidders’. Vrijdenkers waren een bedreiging voor de religie en de kerk, en daarmee voor de hele zedelijke en maatschappelijke orde. In de eerste helft van de twintigste eeuw was voor vrijdenkers de katholieke kerk de schurk bij uitstek. Die representeerde de achterlijkheid en de geestelijke slavernij, niet in de laatste plaats om het onwetenschappelijke karakter van het geloof in God. De rooms-katholieke kerk was in de ogen van vrijdenkers een hiërarchisch instituut, waar de leden ‘blind’ moesten gehoorzamen aan de paus, de bisschoppen, de pastoors en de kapelaans. Naast de kerk en het geloof keerden de vrijdenkers zich gedurende de eerste helft van de twintigste eeuw ook tegen het kapitalisme, nationalisme, imperialisme, de antithese (tegenstelling tussen confessionele en niet-christelijke beginselen, oorspronkelijk geformuleerd door Abraham Kuyper), het fascisme en het antisemitisme. Kerk, kroeg en kapitaal leidde de mensen af van het ware geluk. Tegenover de aanmatigende toon van de Kerk stond de kerkafscheiding, tegenover het kapitalisme het socialisme en het anarchisme en tegenover de kroeg stond de Geheelonthouders Bond.²²

De grens tussen de ruime en de beperkte (institutionele) definitie van vrijdenken was niet zo scherp te trekken. In de negentiende eeuw waren bijvoorbeeld Conrad Busket Huet, Allard Pierson en Johannes van Vloten vrijdenkers, maar zij hebben zich nooit aangesloten bij een vrijdenkersvereniging. In de twintigste eeuw gold hetzelfde voor onder anderen Bart de Ligt, N.J.C. Schermerhorn en Menno ter Braak. De georganiseerde vrijdenkers daarentegen waren als zodanig meer dan losse individuen. Zij hadden een organisatie, een doelstelling, een tijdschrift en financiële middelen ter beschikking.²³ In dit onderzoek wordt met de vrijdenkersbeweging bedoeld het geheel van organisaties en personen die op de één of andere manier actief zijn geweest op het gebied van de georganiseerde vrije gedachte. Hieronder vallen organisaties als De Dageraad, De Weezenkas en de Vrijdenkers Radio Omroep, maar bijvoorbeeld ook bekende sprekers die verder op organisatorisch gebied niet actief waren als Multatuli, Van Vloten, De Ligt, Schermerhorn, Jos van Veen en Anton Constandse.²⁴

²⁰ Ibidem, 109

²¹ Ibidem, 60–76, 107–108

²² Ibidem, 12, 14–16

²³ Moors, ‘Helpt vrijdenken?’, 152; Ten Bokkel, *Gidsen en genieën*, 11; Nabuurs, *Vrijdenkers in verzuild Nederland*, 9–10

²⁴ A.L. Constandse, *Geschiedenis van het humanisme in Nederland* (Den Haag: Kruseman, 1980) 145

Popularisering van het vrije denken

Al vanaf de oprichting in 1856 zag vrijdenkersvereniging De Dageraad het als haar primaire taak om het vrije denken van contemporaine en voorbije ‘grote geesten’ te populariseren. In het tijdschrift *De Dageraad* werd een onderscheid gemaakt tussen ‘het genie, dat voor immer het veld der menselijke gedachten vergroot, en de gids, die vele geesten leidt naar de frissche wouden en velden die door een of twee grootheden van den eersten rang ontdekt zijn.’²⁵ De Dageraad wilde het oorspronkelijke gedachtegoed voor intellectuelen en een élitair publiek opnieuw verwoorden en veel breder distribueren aan belangstellenden met minder opleiding. Een gidstaak dus.²⁶

Een persoon aan wie de kwalificatie van ‘genie van het vrije denken’ kon worden gegeven was in de eerste plaats de joodsdissidente wijsgeer Spinoza (1632–1677), die juist in de negentiende eeuw een grote populariteit kreeg. Met name Spinoza’s opvatting over de scheiding van kerk en staat en zijn boek *Ethiek – God en natuur vormen één substantie in monistische zin en er is geen persoonlijke onsterfelijkheid* – waren immens populair onder vrijdenkers. Contemporaine voorbeelden waren Franz Junghuhn (1809–1864), de oprichter van het tijdschrift *De Dageraad*; de spinozist en ‘antitheologisch radicale’ Johannes van Vloten (1818–1883); hoogleraar in de fysiologie en materialist Jac. Moleschott (1822–1893). Dageradiaans icoon bij uitstek was Multatuli (Eduard Douwes Dekker, 1820–1887). Van genoemde ‘grote vrije geesten’ uit de negentiende eeuw was hij de enige die formeel lid werd van De Dageraad en hij was in de jaren 1864 en 1865 vaak het stralende middelpunt in bijeenkomsten in Amsterdam of Den Haag. Na zijn dood nam zijn populariteit reusachtige vormen aan. Redenen daarvoor waren zijn aangrijpende schrijfstijl, zijn strijd tegen de gevestigde koloniale orde, zijn twijfel aan het bestaan van God en zijn afkeer van de Kerk. Zijn ‘Gebed van den onwetende’, voor het eerst gepubliceerd in *De Dageraad*, sprak de vrijdenkers enorm aan.²⁷

Andere Nederlandse lichtende voorbeelden voor De Dageraad in de negentiende eeuw waren de voormalige modern theologen Allard Pierson en Conrad Busken Huet, die beide de kerk verlieten. Busken Huet werd volgens Kossmann zelfs conservatief en beschimpte zijn landgenoten om hun gezapigheid, achterlijkheid en hun totale verwaarlozing van de sociale kwestie. Zij vonden de dageradianen echter geen gesprekspartners van niveau. Een open debat, waartoe zo dikwijls door De Dageraad werd opgeroepen, kwam maar zelden tot stand. Dat gold ook voor de Leidse modern theoloog A. Kuenen, bekend om zijn kritiek op het Oude testament en de theoloog C.P. Tiele, die in zijn vergelijkende godsdienstwetenschap de uniciteit, de originaliteit en de superioriteit van het Christendom sterk relativeerde. Zowel Kuenen als Tiele vonden het ver beneden hun waardigheid om met De Dageraad te discussiëren, maar omgekeerd liet *De Dageraad* zich wel lovend over hun beider werken uit.²⁸

Bekende buitenlandse ‘genieën’ waren de arts Friedrich Büchner (1842–1899), de zoöloog en filosoof Ernst Haeckel (1834–1919) en Charles Darwin (1809–1882), bekend om zijn evolutieleer. Büchner en Haeckel waren uitgesproken materialist. Buitenlandse voorlopers van de moderne theologie die zeer door vrijdenkers bewonderd werden, waren D.F. Strauss (1808–1874) bekend door

²⁵ cit. E.B. Aveling, *De Dageraad* deel I (1883/1884) 378, bij Ten Bokkel, *Gidsen en genieën*, 15

²⁶ Ten Bokkel, *Gidsen en genieën*, 15

²⁷ Ibidem, 15; Nabuurs, *Vrijdenkers in verzuimd Nederland*, 23, 139; E.H. Kossmann, *De Lage Landen 1780–1980. Twee eeuwen Nederland en België I* (7^e druk; z.p.: Olympus, 2005) 255

²⁸ Ten Bokkel, *Gidsen en genieën*, 15-16, 31–32; Kossmann, *De Lage Landen I*, 255

zijn kritische studie van het Nieuwe Testament in *Das Leben Jesu* en Ludwig Feuerbach (1804–1872), die de religie als een individueel en geheel binnensmenselijk gebeuren zag.²⁹

De vrijdenkers hadden rond de eeuwwisseling ook tot voorbeeld Giordano Bruno (1548–1600) en Michaël Servet (Servetius, 1511–1553), die door geloofsonverdraagzaamheid van de katholieke kerk respectievelijk Calvin op de brandstapel terecht waren gekomen. De vrijdenkers beriepen zich eveneens op filosofen die de theologie, geloof en kerk ondergeschikt hadden gemaakt aan de menselijke rede, waaronder Francis Bacon (1561–1626), Thomas Hobbes (1588–1679), John Locke (1623–1704), Immanuel Kant (1724–1804), G.F.W. Hegel (1770–1831), Arthur Schopenhauer (1788–1860) en Friedrich Nietzsche (1844–1900). Karl Marx (1818–1883) met diens ‘godsdiensdienst als opium van het volk’ en de Russische anarchist Michael Bakoenin (1814–1876), die vond dat de traditionele godsdiensten de mens tot slaaf maakten, mochten zich eveneens in een grote populariteit verheugen onder de leden van De Dageraad. Tot slot genoten de geschriften van Erasmus (1466–1536) en Voltaire (1694–1778) een grote bekendheid onder de vrijdenkers, vanwege hun kritiek op de geestelijkheid van de katholieke kerk.³⁰ Naast de uitgave van oorspronkelijk werk verscheen over het gedachtegoed (of de lotgevallen) van genoemde personen een groot aantal vertalingen en popularisaties in tijdschriftartikelen, brochures en pamfletten.

Vrijdenkerspropaganda

Voor een groot gedeelte zijn de in het inventariserend onderzoek verzamelde vrijdenkerstitels, naast onder meer verslagen van vergaderingen en publicaties bedoeld voor internorganisatorisch gebruik, te beschouwen als een neerslag van vrijdenkerspropaganda.

Vrijdenkers hebben altijd propaganda gevoerd om hun ideeën ingang te doen vinden. Aanvankelijk gebeurde dat voornamelijk door het schrijven van artikelen in eigen tijdschriften, waarop dan weer door andersdenkenden – binnen of buiten de gelederen – werd gereageerd. Dat leidde vaak tot een uitvoerige, langdurige polemiek over een bepaald thema. Sommige artikelen werden in overdruk als aparte brochure uitgebracht. Door vereniging De Dageraad werden daarnaast openbare vergaderingen gehouden, vaak naar aanleiding van wat er tevoren in een tijdschrift aan de orde was gesteld. Een populaire manier van vergaderen was het openbaar debat tussen een vrijdenker en een gelovige. Met het organiseren van zulke debatvergaderingen wisten de vrijdenkers volle zalen te trekken. Van die debatten werd meestal een (stenografisch) verslag gemaakt. De Dageraad gaf dan zelf de tekst uit in brochurevorm, of wist hiervoor een bevriende uitgever te interesseren. Zo kwamen er in de loop van de jaren honderdtallen verschillende brochures in omloop, waarmee ijverig werd gecolporteerd in en buiten de vergaderingen, op de markt (Amsterdam en Rotterdam) of op straat. In de grote steden werden vanaf 1890 Dageraadboekhandels geopend: eerst in Amsterdam, later ook in onder meer Rotterdam en Den Haag. De vrijdenkersbeweging gaf een veelheid van geschriften uit over diverse onderwerpen in de vorm van boeken, brochures, vlugschriften, strooi- en aanplakbiljetten.³¹

Vrijdenkers wilden hun overtuiging, hun ideeën en idealen uitdragen en via tijdschriften en brochures mensen in contact brengen met het atheïsme. Het atheïsme was voor hen veel meer dan

²⁹ Ten Bokkel, *Gidsen en genieën*, 26–27, 110–114

³⁰ Nabuurs, *Vrijdenkers in verzuimd Nederland*, 24–25

³¹ Henk Visman, ‘Propaganda – Pro en contra’, in: Jan Baars (e.a.), *125 jaar vrijdenken* (Rotterdam: De Vrije Gedachte, 1981) 237–274, aldaar 237; C.F. Everts, ‘De opleving der Vrijdenkersbeweging’, *De Vrijdenker* jrg. 2 nr.5 (juni 1920) 1

een pure negatie. Het maakte de weg vrij voor de autonomie van de menselijke rede. Het betekende voor de dageradianen denken vanuit waarden en normen die in de natuur van de mens verankerd liggen en niet overwoekerd zijn door kerkelijke dogma's. Niet Gods transcendentie moest centraal staan, maar de menselijke waardigheid. Vrijdenkers wilden de gelovigen overtuigen van de ongekende vrijheid die verkregen werd als men de godsdienst en de kerk losliet. Bij degenen die de stap los van God durfden zetten, zou een energiestroom vrijkomen die tot weergaloze ontdekkingen leidde. De christenen, in de twintigste eeuw vooral de katholieken, moesten 'ontwikkeld' worden door kennis te maken met de rede en de vrijheid. Propaganda was in de ogen van de vrijdenkers een essentieel element om de gelovigen het licht te brengen, zoals in de Griekse mythologie Prometheus het vuur uit de hemel stal en naar de aarde bracht als een weldaad voor de mensen. Daarom was, naast de uitgave van tijdschriften, het publiceren van manifesten, strooibiljetten en brochures een voor de hand liggend middel en bijna een doel op zichzelf. In de periode 1929–1936 kwamen daar de radioredevoeringen van de Vrijdenkers Radio Omroepvereniging (VRO) bij. Waarschijnlijk was de VRO het meest spectaculaire medium van de vrijdenkers tijdens het interbellum, invloedrijker dan de brochures of de strooibiljetten. De VRO had in 1933 negenduizend leden, een veelvoud van het ledental van De Dageraad zelf.³² Bijna de helft van de redevoeringen werd ook gepubliceerd in *V.R.O.-Nieuws* of brochures.³³

Invalshoeken bij de selectie van materiaal

In het Metamorfozeproject werd de vrijdenkerscollectie langs vier invalshoeken opgebouwd. De hoogste prioriteit hadden publicaties van vrijdenkersorganisaties. Daarnaast werd gekeken naar individuele vrijdenkers, uitgevers van vrijdenkerspublicaties en tegenstanders van de vrijdenkersbeweging. De afzonderlijke invalshoeken sluiten elkaar natuurlijk niet uit: ze leveren gedeeltelijk dezelfde titels op.

Organisaties

In de eerste plaats werd de vrijdenkerscollectie opgebouwd uit publicaties van vrijdenkersorganisaties. Op deze invalshoek lag het zwaartepunt tijdens de inventarisatie. De eerste en belangrijkste vrijdenkersorganisatie was De Dageraad, opgericht te Amsterdam in 1856. Daarnaast waren er in de loop der tijd nog kleinere organisaties die – vaak maar hooguit voor enkele jaren – de vrije gedachte propageerden, zoals in de negentiende eeuw De Lichtstraal (Rotterdam, 1855), twee maal De Humaniteit (Amsterdam, 1867 respectievelijk 1883), Vrije Studie (Delft, 1875), Het Vrije Woord (Rotterdam, 1882) en De Vrije Gedachte (Den Haag, 1882); en in de twintigste eeuw de Proletarische Vrijdenkersvereniging Holland (1931). Daarnaast was tijdens het interbellum en na de Tweede Wereldoorlog de Vrijdenkers Radio Omroepvereniging (1928) actief. Voor sociale zekerheid in vrijdenkerskring werden in de decennia rond de eeuwwisseling het Nederlandsch Vrijdenkersfonds (1890), De Weezenkas (1896) en levensverzekeringsmaatschappij Aurora (1901) opgericht.³⁴ Met name De Dageraad heeft eigen periodieken en een groot aantal brochures en ander

³² Nabuurs 2003, *Vrijdenkers in verzuimd Nederland*, 13–14, 28–29, 56–57; Gerard Mentjox 1995, 'Radio in dienst van de rede. Het moeizame bestaan van de Vrijdenkers Radio Omroepvereniging (VRO) 1938–1940' (doctoraalscriptie KU Nijmegen, mei 1995) 210–211

³³ Mentjox, 'Radio in dienst van de rede', 141

³⁴ Voor een overzicht van organisaties, zie het overzicht van de vrijdenkersbeweging in het derde hoofdstuk.

propagandamateriaal uitgegeven, maar ook de VRO en de Weezenkas hadden een eigen orgaan en gaven brochures uit. Verder zijn er nog tijdschriften en/of brochures uitgegeven door de Vrijdenkersbond (circa 1932), het Multatuli-Museum, de Proletarische Vrijdenkersclub (omstreeks 1931), De Bond van Proletarische Vrijdenkers (circa 1935) en Aurora. Uitgaven door genoemde vrijdenkersorganisaties vormen het grootste gedeelte van de verfilmde vrijdenkerscollectie.

Sommige organisaties zijn niet als vrijdenkersorganisatie opgericht, hoewel vrijdenkers er wel een zwaar stempel op hebben gedrukt. Een voorbeeld daarvan is de Nieuw-Malthusiaansche Bond (1881), waarvan de belangrijkste pioniers – C.V. Gerritsen, B.H. Heldt, Aletta Jacobs en het echtpaar Jan Rutgers en Marie Rutgers-Hoitsema – vrijdenker waren.³⁵ Andere aan de vrijdenkersbeweging min of meer verwante organisaties waren de Vereeniging voor Facultatieve Lijkverbranding (1874) en de Algemeene Nederlandsche Geheelonthouders Bond (1897; voorloper was de Nederlandsche Vereeniging tot Afschaffing van sterken drank, 1842).³⁶ In de negentiende eeuw waren vrijdenkers ook actief betrokken bij het streven naar algemeen kiesrecht in liberale en radicale kiesverenigingen als Burgerplicht (1866), De Unie (1880) en Amsterdam (1888).³⁷ De Dageraad behoorde in de jaren tachtig tot de radicale kring van 'Jong Amsterdam'.³⁸ Andersom werd De Dageraad in 1856 opgericht door leden van de dissidente vrijmetselaarsloge Post Nubila Lux en tot het laatste decennium van de negentiende eeuw was de maçonnieke invloed nog aanwijsbaar.³⁹ De Internationale Anti-Militaristische Vereniging (IAMV) werd in 1904 opgericht door de anarchist en vrijdenker F. Domela Nieuwenhuis. In deze vereniging speelden vrijdenkers als Bart de Ligt, N.J.C. Schermerhorn, Clara Wichmann, Bernard Reijndorp en Getrude Kapteyn-Muysken een vooraanstaande rol. Vooral vanaf de Eerste Wereldoorlog raakte De Dageraad steeds duidelijker betrokken bij het anti-militarisme.⁴⁰

De publicaties van aan de vrijdenkersbeweging 'verwante' organisaties zijn niet systematisch meegenomen in de inventarisatie. Wel zijn sommige organen opgenomen, omdat ze onder redactie stonden van belangrijke vrijdenkers. De tijdschriften van de anarchistische Alarmbeweging *Alarm* en *Opstand* stonden bijvoorbeeld onder redactie van Anton Constandse en het IAMV-blad *De Wapens Neder* werd geredigeerd door onder anderen Bart de Ligt en N.J.C. Schermerhorn.⁴¹ De grens is echter vaag: bijvoorbeeld het orgaan van de vereniging Wie Denkt Overwint (1888), het door Willem Meng geredigeerde *Licht en Waarheid*, was aanvankelijk ook nauw verwant aan de vrije gedachte. Toch is dit blad niet in de inventarisatie opgenomen, omdat Meng later een esoterische (theosofische) weg koos, hetgeen veel vrijdenkers een gruwel was.⁴² Voor een lijst van titels van zowel verwante als vrijdenkerstijdschriften, zie de overzichten in de bijlagen.

³⁵ Baars 1981, 'Eenheid in verscheidenheid', 112–114; Gé Nabrink, *Seksuele hervorming in Nederland. Achtergronden en geschiedenis van de Nieuw-Malthusiaansche Bond (N.M.B.) en de Nederlandse Vereniging voor Sexuele Hervorming (N.V.S.H.) 1881–1971* (Nijmegen, 1978) 72–96

³⁶ Nabuurs, *Vrijdenkers in verzuimd Nederland*, 98–102

³⁷ Baars, 'Eenheid in verscheidenheid', 104, 111–112

³⁸ Ph. Hack van Outhesden, 'Jong Amsterdam', *De Nieuwe Gids*, jrg. 4 (1889) 282–299, aldaar 282–283

³⁹ Ten Bokkel, *Gidsen en genieën*, 225–227

⁴⁰ Nabuurs, *Vrijdenkers in verzuimd Nederland*, 16, 61–63

⁴¹ Ibidem, 52–53

⁴² Jannes Houkes, 'Willem Meng en zijn verenigingen "Het vrije woord" en "Wie denkt overwint"', *Bulletin Nederlandse Arbeidersbeweging* nr. 40 (december 1995) 8–45, aldaar 30–32

Personen

De tweede invalshoek bij de inventarisatie en selectie van vrijdenkerstitels vormden individuele vrijdenkers. De meeste vrijdenkers waren gedurende korte of langere tijd lid van vrijdenkersorganisaties en kunnen als zodanig bij de georganiseerde Nederlandse vrijdenkerij worden gerekend. Sommige van hen hebben een belangrijke rol binnen de vrijdenkersbeweging gespeeld als auteur, redacteur of vertaler. Voorbeelden hiervan zijn de ‘kopstukken’ F.C. Günst, R.C. d’Ablaing van Giessenburg, H.H. Huisman, H.H. Hartogh Heys van Zouteveen, J.G. ten Bokkel, A.H. Gerhard, Jan Hoving en Anton Constandse. Andere vrijdenkers waren weliswaar geen lid van een vrijdenkersorganisatie, maar hebben wel een belangrijke rol gespeeld binnen de vrijdenkerbeweging. Voorbeelden daarvan zijn Multatuli, Johannes van Vloten en Bart de Ligt. Zij hebben bijvoorbeeld in bijeenkomsten van De Dageraad gesproken en gepubliceerd in vrijdenkersgeschriften. Tot een derde categorie van vrije denkers behoren onder anderen de ‘moderne’ ex-dominees Allard Pierson en Conrad Busken Huet. Zij hebben niet met leden van De Dageraad in dialoog willen treden.⁴³ Geschriften van hen vielen daarom buiten de inventarisatie.

Aan Anton Constandse werd relatief veel aandacht besteed tijdens het onderzoek. Dit had te maken met al aanwezige expertise bij Het Humanistisch Archief. Van Constandse werden in het Metamorfozeproject 42 titels aan boeken en brochures verfilmd. Op een tweede plaats staat A.H. Gerhard (26 titels), daarna F. Domela Nieuwenhuis (22 titels), Jan Hoving (19 titels), Multatuli (16 titels), F.C. Günst (11 titels) en Bernard Damme (11 titels). Soms was het lastig bij een individuele auteur om een grens te trekken tussen vrijdenkersuitgaven en andersoortige publicaties. Veel vrijdenkers waren behalve voor de vrije gedachte ook actief in andere sociaal-maatschappelijke, politieke, levensbeschouwelijke en filosofische bewegingen. Constandse bijvoorbeeld was naast vrijdenker ook een zeer actief anarchistisch publicist. In principe zijn in het onderzoek alleen publicaties meegeteld die een duidelijke vrijdenkerssignatuur hebben. Zijn *Grondslagen van het atheïsme* (1926) is zo’n boek, maar *Grondslagen van het anarchisme* (1938) niet. En van bijvoorbeeld Domela Nieuwenhuis vielen veel socialistische en anarchistische publicaties, waaronder de tijdschriften *Recht voor Allen* en *De Vrije Socialist* buiten de inventarisatie. Een laatste voorbeeld is het feministische tijdschrift *Evolutie* (1893–1926) onder redactie van dageradianes Wilhelmina Drucker en Th.P.B. Schook-Haver. Hoewel in dit blad een aantal artikelen zou kunnen staan over vrijdenkerij, is de inhoud in hoofdzaak gericht op de vrouwenbeweging. Daarom is ook deze publicatie niet opgenomen in de vrijdenkerscollectie.

Uitgevers

De derde invalshoek werd gevormd door de uitgevers van vrijdenkerspublicaties. De vrijdenkersbeweging telde altijd veel boekdrukkers en boekhandelaren in haar gelederen. Volgens Hans Moors speelden die in de negentiende eeuw binnenslands een belangrijke rol in de productie en verspreiding van het antiklerikale en sociale ideeëngoed. Bovendien brachten ze ook (in eigen land subversief geachte) buitenlandse publicisten op de Nederlandse markt en gebruikten ze hun professionele netwerk om Nederlandse vrijzinnige auteurs elders in Europa aan de man te brengen.⁴⁴ De voornaamste uitgevers van vrijdenkerslectuur waren aanvankelijk de boekhandelaar-uitgevers F.C.

⁴³ Ten Bokkel, *Gidsen en genieën*, 31–32; zie ook het derde hoofdstuk.

⁴⁴ Moors, ‘Bijbels en boenwas’, 12

Günst (1823–1886) en R.C. d’Ablaing van Giessenburg (1826–1904). Günst was betrokken bij de totstandkoming van F.W. Junghuhns vermaarde ‘vrijdenkersbijbel’ *Licht en schaduwbeelden uit de binnenlanden van Java* (1954). Ook was hij uitgever en redacteur van de eerste twee series van het tijdschrift *De Dageraad* (1855–1867, 1869–1870) en tussen 1850 en 1875 uitgever van tal van werken door onder anderen de vrijdenkers S.M. Brakel, F.A. de Mey van Alkemade, T.A.F. van der Valk en Multatuli.⁴⁵

D’Ablaing – de eerste voorzitter van De Dageraad – was onder de firmanaam R.C. Meijer uitgever van vrijdenkersperiodieken, waaronder *De Lichtstraal* (1856–1859), *Het Verbond der Vrije Gedachte* (1858), *De Regtbank des Onderzoeks* (1858), *De Tijdgenoot op het Gebied der Rede* (1858), *De Omnibus* (1865–1866) en *Recht door Zee* (1882–1884). Vooral in de periode 1856–1866 was d’Ablaing zeer actief als vrijdenker-uitgever met, naast genoemde tijdschriften, onder meer de Saint-Simonistische brochures van G.W. van der Voo en A.J. Nieuwenhuis (1856), een groot aantal werken van Multatuli (1861–1865), het beruchte *Testament de Jean Meslier* (1864) en een vertaling van *Das Leben Jesu* van Friedrich Strauss (1864).⁴⁶

Naast de boekhandels van Günst en Meijer, dreef H.H. Huisman (1821–1873) – de tweede voorzitter van De Dageraad – vanaf begin jaren zestig tot aan zijn dood een boekhandel voor de Vrije Gedachte te Amsterdam.⁴⁷ Huisman gaf ook in eigen beheer brochures uit, net als bijvoorbeeld de vrijdenkers G.Th. Mohrmann en G.W. van der Voo. Andere negentiende-eeuwse vrijdenker-uitgevers waren onder meer J. van der Hoeven (Rotterdam) met *De Tolke der Vooruitgang* (1876–1878) en de boekhandelaar J.F. Sikken (Amsterdam), die van 1883 tot 1886 behalve een aantal bekende vrijdenkersbrochures de derde serie van *De Dageraad* uitgaf. De vrijdenker J. Peute (Rotterdam) was de drukker van onder meer het Rotterdamse Dageraadorgaan *De Vrije Gedachte* (1892–1899).

Vanaf 1886 gaf vrijdenkersvereniging De Dageraad in eigen beheer het gelijknamige tijdschrift uit. Vier jaar later werd in Amsterdam een Dageraadboekhandel en uitgeverij opgericht. De uitgeverij werd volgens A.H. Gerhard ‘een flink fonds’: vanaf omstreeks 1890 gaf De Dageraad een stroom van brochures uit.⁴⁸ De directie van de Dageraadboekhandel lag tot 1911 bij de dageradiaan L.J. Vermeer (Amsterdam), die in deze periode ook onder zijn eigen naam tientallen vrijdenkersgeschriften uitgaf.⁴⁹

⁴⁵ Piet Spigt, ‘Raddraaiers der redelijkheid’, in: O. Noordenbos en P. Spigt, *Atheïsme en vrijdenken in Nederland* (Nijmegen: SUN, 1976) 147–229, aldaar 163–166; Ten Bokkel, *Gidsen en genieën*, 55–57; Hans Moors, ‘Günst, Frans Christiaan’, internet: <http://www.iisg.nl/bwsa/bios/gunst.html> (2003)

⁴⁶ Spigt, ‘Raddraaiers der redelijkheid’, 167–173; Ten Bokkel, *Gidsen en genieën*, 91–94; Hans Moors, ‘Oud Frans bloed. De Saint-Simonistische uitgaven van firma R.C. Meijer’, *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis*, vol. 3 (1996) 87–110, 248–249; een fondslijst in: P.J.A. Meersmans, *R.C. d’Ablaing van Giessenburg (firma R.C. Meijer, Amsterdam Damrak 97) 1895–1904. Persoonlijke herinneringen* (Amsterdam: F. van Rossen, 1904) LVII–LXI; een aanvulling in: Tristan Haan, ‘Rudolf Carel d’Ablaing van Giessenburg’, in: Hubert Dethier en Hubert Vandenbossche, *Woordenboek van Belgische en Nederlandse vrijdenkers* deel I (Brussel: Vrije Universiteit Brussel, 1979) 29–61, aldaar 58

⁴⁷ Bos, *Waarachtige Volksvrienden*, 93–94; Ten Bokkel, *Gidsen en genieën*, 94–98

⁴⁸ A.H. Gerhard 1906, ‘De Vereeniging “De Dageraad” 1856–1906’, in: A.H. Gerhard (e.a.), *De Dageraad. Geschiedenis, Herinneringen en Beschouwingen. 1856–1906. Uitgave van de Vereeniging De Dageraad* (Amsterdam: Vermeer, 1906) 1–56, aldaar 44. Hier wordt overigens niet duidelijk of bedoelde uitgeverij dezelfde is als die van *De Dageraad*.

⁴⁹ Universiteitsbibliotheek Amsterdam (UBA), catalogus bijzondere collecties.

Volgens Noordenbos werd in 1909 een boek- en brochurehandel ingesteld door het hoofdbestuur van De Dageraad. Deze gaf herdrukken van oude, maar ook nieuwe brochures uit.⁵⁰ Vermoedelijk gaat het hier nog steeds om de Dageraadboekhandel van Vermeer. Omstreeks 1912–1913 werd de boekhandel gedreven door J.J. Bos (Amsterdam), die al vanaf de jaren negentig als uitgever optrad van vrijdenkersbrochures. Ook gaf Bos het *Dageraad's Jaarboekje* (1913) en een *Dageraad's Scheurkalender* (1914) uit.⁵¹ De Boek- en brochurehandel van De Dageraad kwam vervolgens terecht bij respectievelijk W. ten Hoorn (1915–1916), L. de Boer (omstreeks 1918), P. Haan (1920–1921), H. de Wolf (1921), D.A. Hansen Jr. (1921–1923) – allen te Amsterdam – en N.H. Luigies (Rotterdam, 1923–1927). Vanaf 1927 ging de brochurehandel verder als de ‘Afdeling Propagandamateriaal Hoofdbestuur De Dageraad’ te Amsterdam, achtereenvolgens door J.T. Veldkamp (1927–1928) en K. de Lange (1928–1929). Vanaf mei 1929 werd een algemeen postbusnummer gebruikt.⁵²

In onder meer Amsterdam, Rotterdam en Den Haag bestonden brochurehandels van afdelingen van De Dageraad, bijvoorbeeld bij J.G. van Broekhoven (Amsterdam, omstreeks 1915), N.H. Luigies (Rotterdam, 1925–1927), C. Veldkamp (Amsterdam, 1926–1928), J. Wolbeek (Rotterdam, 1927), H. Sonnega (Amsterdam, omstreeks 1930) en H.P. van der Pligt (Haarlem, omstreeks 1930). In 1946 werd opnieuw een eigen boek- en brochurehandel en uitgeverij van De Dageraad ingesteld.⁵³ Soms werd de uitgave van het verenigingsorgaan ondergebracht bij een aparte uitgeverij, bijvoorbeeld van 1907 tot 1914 de uitgeverij N.V. tot Exploitatie van het Tijdschrift ‘De Vrije Gedachte’ te Amsterdam.⁵⁴

Een derde bekende Amsterdamse vrijdenker-uitgever – naast L.J. Vermeer en J.J. Bos – was de boekhandelaar J. van Loo (Amsterdam), die de ‘onafhankelijke’ tijdschriften *De Dageraad* (1908–1925), *Ontwikkeling* (1914) en *De Vrijgeest* (1925–1927), maar ook tot circa 1936 verschillende boeken en brochures op het gebied van de vrije gedachte uitgaf.

Aparte aandacht verdient tot slot de anarchist-vrijdenker N.H. Luigies. Hij was in Rotterdam gedurende de periode 1922 tot 1928 een belangrijk promotor van de vrije gedachte. Hij gaf werken uit over onder meer Spinoza en Feuerbach en werkte met vaste auteurs als Bernard Damme en Anton Constandse. Vanaf 1922 tot 1926 was bij hem de brochurehandel van het hoofdbestuur gevestigd en gaf hij het landelijk orgaan van De Dageraad *De Vrijdenker* uit. Dit stopte eind 1927, toen het hoofdbestuur besloot het orgaan zelf te exploiteren, hetgeen leidde tot een conflict tussen beide partijen. Luigies begon in januari 1928 op eigen kosten een nieuw blad, *De Nieuwe Cultuur* (onder redactie van Constandse), dat na zijn overlijden in juli van dat jaar werd gestaakt. Ook gaf Luigies *De Eerste Proletarische Vrijdenkers-kalender* (1924, onder redactie van Hoving en Constandse) uit.⁵⁵

⁵⁰ O. Noordenbos, ‘De Dageraad honderd jaar’, in: O. Noordenbos (e.a.), *Bevrijdend Denken. Gedenkbundel ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van de vrijdenkersvereniging De Dageraad* (Amsterdam: Wereldbibliotheek, 1956) 45–68, aldaar 55–56

⁵¹ UBA: cat. bijz. coll. PPA 51:7; *Dageraads Jaarboekje* (Amsterdam: J.J. Bos & Co., 1913)

⁵² *De Vrijdenker*, 25 mei 1929. Voor namen van de boekhandelaars zie *De Dageraad* 30 september 1911; advertenties in *De Vrijdenker* jaargangen 1920–1929; en publicatielijsten op de achterkant van brochures.

⁵³ Martin Paulissen, ‘Vrijdenken nu en straks’, in: Jan Baars (e.a.), *125 jaar vrijdenken. Een jubileumuitgave* (Rotterdam: De Vrije Gedachte, 1981) 211–226, aldaar 211–212

⁵⁴ Noordenbos, ‘De Dageraad honderd jaar’, 57; *De Vrije Gedachte*, 2 januari 1915

⁵⁵ Nabuurs, *Vrijdenkers in verzuild Nederland*, 58, 145; De Jong, ‘Anton Constandse en het Nederlands anarchisme’, 746–747; Siebe Thissen, ‘Monisme en vitalisem in de libertaire beweging. Een bijdrage aan de biografie van de Rotterdamse vrijdenker Bernard Damme (1865–1953)’, internet: http://www.siebethissen.net/Wijsbegeerte_in_Nederland/1994_Bernard_Damme.htm (1994)

Naast genoemde vrijdenker-uitgevers waren ook bevriende uitgevers bereid tot uitgave van vrijdenkersgeschriften. Uitgeverij en drukkerij Hollandia te Baarn gaf vanaf circa 1905 tot 1921 een reeks brochures uit over allerlei onderwerpen op geestelijk en maatschappelijk gebied. Eén van die series, met de verzamelnaam 'Pro en contra', bood ook aan vrijdenkers de gelegenheid hun standpunten uiteen te zetten in discussievorm.⁵⁶ Ook bij uitgever A.H. Kruyt (Amsterdam) verschenen omstreeks 1913 dergelijke pro-en-contra brochures, als verslagen van openbare discussies tussen sprekers van De Dageraad en De Middaghoogte.⁵⁷ Uitgever P.C. Wezel (Haarlem) gaf van 1894 tot circa 1904 vertaalde brochures van Ingersoll uit; bij C.L.G. Veldt (Amsterdam) verscheen onder meer in 1912 een brochure van Jos van Veen. Grotere uitgeverijen als Querido, De Volksbibliotheek, Wereldbibliotheek en de Arbeiderspers namen eveneens publicaties van dageradienen voor hun rekening. In Nieuwe Niedorp was de Verenigde Anarchistische Uitgeverij gevestigd, die ook een paar vrijdenkerspublicaties uitbracht.⁵⁸

Een bekende uitgeverij van libertaire literatuur was vanaf 1906 tot 1947 de 'Bibliotheek voor Ontspanning en Ontwikkeling', een onderdeel van 'De Roode Bibliotheek' (Amsterdam, resp. Zandvoort en Heemstede) van de anarchist en vrijdenker Gerhard Rijnders. Bij deze uitgeverij verschenen herdrukken (veel roofofdrukken) en oorspronkelijke werken, vaak in grote goedkope oplagen.⁵⁹

Constandse publiceerde tal van brochures bij de uitgeverijen Alarm, Orion en De Albatros (al- len te Den Haag). Ook in het buitenland waren bevriende uitgevers te vinden, zoals De Jongh te Antwerpen in de jaren dertig.⁶⁰ Sommige vrijdenkers gaven tot slot in eigen beheer brochures uit, bijvoorbeeld H.J. van Vorst, Jos van Veen en Jo de Haas.

Een moeilijkheid bij het onderzoek naar uitgeverijen die waren gelieerd aan de vrijdenkersbeweging is, dat er geen officiële overzichten van uitgaven te vinden zijn. Zowel in de Koninklijke Bibliotheek als bij de Koninklijke Vereniging van het Boekenvak (afdeling bijzondere collecties in Universiteitsbibliotheek Amsterdam) zijn geen fondscatalogi aanwezig van de bekende vrijdenkerboekhandels/uitgeverijen. De enige fondsljst die ik heb kunnen vinden was een incomplete publicatielijst van de firma R.C. Meijer in Meersmans.⁶¹ Een praktische oplossing bieden de lijstjes van verschenen uitgaven achter op veel brochures, advertenties van uitgaven in (vrijdenkers)periodieken en een aantal speciale propaganda-overzichten.⁶² Strooi- en aanplakbijetten worden in de bibliografieën niet genoemd. Voor een (incomplete) verzameling raadplege men het archief van De Dageraad.⁶³

⁵⁶ Visman, 'Propaganda – pro en contra', 238–239

⁵⁷ Zie de volgende paragraaf.

⁵⁸ Nabuurs, *Vrijdenkers in verzuimd Nederland*, 58

⁵⁹ Visman, 'Propaganda – pro en contra', 240; Ruud Uittenhout, 'Rijnders, Gerhard', internet: <http://www.iisg.nl/bwsa/bios/rijnders.html> (1992)

⁶⁰ Nabuur, *Vrijdenkers in verzuimd Nederland*, 58

⁶¹ Meersmans, R.C. *d'Ablaing van Giessenburg*, LVII–LXIII

⁶² Bijvoorbeeld: *Dageraads Jaarboekje 1913*, 24–27; J.H. Verwoest, *Onze Brochure Verkoop* (Amsterdam: Propaganda Commissie van 'De Dageraad', ca. 1916); *Een wegwijzer voor den ONGELOOVIGEN NEDERLANDER. Jaargang 1927–1928* (Amsterdam: De Dageraad, 1928): 9–11

⁶³ Archief Hoofdbestuur Vrijdenkersvereniging De Dageraad, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, inv.nrs. 6.076–6.078

Tegenstanders

De vierde en laatste invalshoek bij het onderzoek naar publicaties gerelateerd aan de vrijdenkersbeweging betreft de uitgaven van tegenstanders van de vrijdenkers. Deze groep van publicaties is in zoverre belangrijk, dat men door het raadplegen van de argumenten en ideeën van tegenstanders meer te weten komt over hoe er door die groepen in Nederland tegen de vrijdenkersbeweging werd aangekeken. Een probleem bij het inventariseren van materiaal van tegenstanders van De Dageraad is de hoeveelheid tegenstanders en de verspreidheid van teksten waarin tegenstand wordt geboden aan de vrijdenkersbeweging. Niet alleen verschenen er brochures, maar ook zijn er bijvoorbeeld tal van artikelen contra De Dageraad verschenen in tijdschriften. Een uitgebreide inventarisatie hiervan viel ver buiten het bestek van het onderzoek. Uit praktisch oogpunt is gekozen voor de meest in het oog springende publicaties, namelijk die van de organisaties die speciaal tegen De Dageraad gericht waren (De Middaghoogte en de Limburgse ‘Comités van verweer’) en brochures die een directe polemiek met De Dageraad bevatten.

Vrijdenkers hebben in de loop der tijd steeds de discussie met andersdenkenden toegejuicht, zowel in openbare debatten als in geschrift. Dat begon al vroeg na het ontstaan van de vrijdenkersbeweging. Zo wees professor in de wijsbegeerte en letteren J.P.N. Land tegenstrijdigheden in *De Dageraad* aan. Hij bestreed onder meer in 1860 het deïsme en pantheïsme dat toen nog het tijdschrift *De Dageraad* tekende. Volgens Constandse bood de veel voorkomende vaagheid der toenmalige vrijdenkers een doelwit voor bestrijding, zowel van de kant der kerkelijken als van de zijde der atheïsten.⁶⁴ Soms was er zelfs sprake van een ware brochurestrijd, waarin over en weer standpunten werden verdedigd. Een voorbeeld daarvan is de brochure *Dominee, pastoor of rabbi?* (1890) en de felle reacties daarop van binnen en buiten het vrijdenkerskamp, onder andere van protestantse zijde door Praeco (pseudoniem van Petrus Nielsen).⁶⁵ Andere tegenstanders van protestantse zijde waren onder anderen Johannes Buddingh, M. van Harte, Nederlands Hervormd predikant J. van Rossum, gereformeerd predikant E.L. Smelik en Haarlems predikant Herman Bakels. De ‘Pro en contra’-achtige brochures zijn een goed voorbeeld van de polemische stijl van vrijdenkers en hun protestantse tegenstanders. Overigens bestreden de protestanten en de katholieken elkaar van oudsher net zo goed in woord en geschrift. Soms kregen de vrijdenkers daardoor van protestantse zijde bijval in hun strijd tegen ‘Rome’.⁶⁶

Een subtiele wijze van tegenstand kwam van dominee A.H. de Hartog (1869–1938) – later hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam – die de dageradianen voorstelde om een openbare discussie te voeren over het bestaan van God en het Christendom. Het hoofdbestuur van De Dageraad ging daar onmiddellijk op in. In 1909 trad De Hartog in debat met Domela Nieuwenhuis over het onderwerp ‘de godsdienst gehandhaafd door de wetenschap’. Hartog richtte naar aanleiding hiervan de Bond van Verenigingen ‘De Middaghoogte’ op, om de veldwinnende opvattingen van De Dageraad te bestrijden. De Middaghoogte belegde vergaderingen en debatten juist daar waar De Dageraad actief was. De strijd is door de jaren heen van weerskanten op waardige wijze gevoerd. Bij het 12½-jarig bestaan van De Middaghoogte werd de vereniging door Hoving geëerd, omdat zij de strijd der meningen niet had geschuwd. Niet alleen Hoving trad herhaalde malen met

⁶⁴ Constandse, *Geschiedenis van het humanisme*, 98; J.P.N. Land, *De wetenschap der godsdienst en de godsdienst der wetenschap: een kritische brief over het jongste manifest van ‘De Dageraad’* (Amsterdam: Van Kampen, 1860)

⁶⁵ Voor een uitgebreide bespreking van de polemiek rond *Dominee, pastoor of rabbi?*: Ten Bokkel, *Gidsen en genieën*, 217–223

⁶⁶ Visman, ‘Propaganda – pro en contra’, 239

De Hartog en andere theologen van De Middaghoogte – waaronder F.C.M. Boenders en de religieus-socialist H.W.Ph.E. van den Bergh van Eysinga – in debat, maar ook onder anderen A.H. Gerhard en Anton Constandse. Volgens Constandse trokken de goed voorbereide debatten volle zalen en kregen ze een opmerkelijke reputatie. Duizend bezoekers of meer was geen uitzondering. Van sommige debatten verscheen een stenografisch verslag in brochurevorm. In de jaren twintig en dertig was De Hartog de voornaamste spreekbuis van de tegenstanders van het atheïsme in Nederland. Op iedere actie volgde een reactie: publiceerde Constandse de brochure *De ellende der religie* (1923), dan reageerde De Hartog onmiddellijk met *De glorie der religie* (1923).⁶⁷

Een bijzonder geval was de religieus-socialist J.H. Scheps. Vanaf het midden van de jaren twintig ging hij verschillende malen met vrijdenkers een polemieek aan. Hij schreef onder meer een brochure tegen een redevoering van Constandse over ‘Dominee, pastoor of rabbi’ (1926) en de brochure *Bijbel, vrijdenken en vrij-denken* (1928), naar aanleiding van een verzoek van De Dageraad aan de regering om de bijbel van de lagere scholen te weren; en naar aanleiding van de brochure van Willem Havers, *De onzedelijkheid in den bijbel* (1927). Toen de VRO eind 1936 de zendtijd ontnomen werd, trok Scheps zich deze situatie echter zeer aan. Hij organiseerde samen met De Dageraad en de VRO protestbijeenkomsten en richtte in maart 1937 het ‘Comité van actie tegen de ontrecting van de VRO’ op, die tot mei 1940 drie door Scheps geschreven vlugschriften en een brochure over de verwikkelingen rond de ontneming van de zendtijd, *Om het recht van den wijden aether* (1939), uitgaf.⁶⁸

In de negentiende eeuw hebben tegenstanders van de Nederlandse vrijdenkersbeweging hun krachten eigenlijk nooit gebundeld. Anders dan bijvoorbeeld door de katholieke kerk in België vonden de vrijdenkersorganisaties in Nederland geen kerkelijk of religieus machtsblok tegenover zich. De typische tradities van ‘kleinkerkelijkheid’ enerzijds en kerkelijke en religieuze verdeeldheid anderzijds belemmerden dat een confessioneel offensief tegen de rationalistische beweging op gang kwam. Onder die kerkelijke lappendeken hoefden de vrijdenkersorganisaties geen verstikking te vrezen.⁶⁹ Pas toen het proces van ‘verzuiling’ rond 1920 was afgerond, waren de rooms-katholieken en protestanten zich vanuit hun burcht bewust van eigen kracht. Ze vonden het tijd voor een tegenoffensief, tegen de andere christelijke zuil en tegen de ‘godloochenars’.⁷⁰

Vanuit katholieke hoek was de strijd met de vrijdenkers venijnig. Diverse apologetische verenigingen lieten hun verweerschriften in grote oplagen het licht zien. Zelden echter liet men zich verleiden om een zaaldebat met een vrijdenker aan te gaan. Des te meer werk maakten bekende apologeten, zoals Th. Famulus (pseudoniem van Th.F. Bendsdorp), Petrus van Dorp, J. van Sante, P.L. Dessens, H. Appelmans en de rooms-katholieke priester Winand Sluys van het leveren van afkeurende en beschuldigende teksten in brochurevorm.⁷¹ De eerste openbare confrontatie tussen de vrijdenkers en het katholieke volksdeel vond plaats tijdens een propaganda-demonstratie van

⁶⁷ Nabuurs, *Vrijdenkers in verzuild Nederland*, 81; Visman, ‘Propaganda – pro en contra’, 238; Anton Constandse, ‘Het interbellum’, in: Jan Baars (e.a.), *125 jaar vrijdenken. Een jubileumuitgave* (Rotterdam: De Vrije Gedachte, 1981): 153–160, aldaar 154; Noordenbos, ‘De Dageraad honderd jaar’, 60; Siebe Thissen, ‘Leven en werken van Arnold Hendrik Hartog’, internet: http://www.siebethissen.net/Spinozisme_en_Vrijdenken/1991_A_H_de_Hartog.htm (1991); ‘De Middaghoogte’, in: NRC, 5–10–1922, p. 3

⁶⁸ Mentjox, ‘Radio in dienst van de rede’, 109–112, 114–117, 127–128

⁶⁹ Moors, ‘Bijbels en boenwas’, 156–157

⁷⁰ Nabuurs, *Vrijdenkers in verzuild Nederland*, 78–79

⁷¹ Visman, ‘Propaganda – pro en contra’, 238

dageradianen te Lisse op tweede Pinksterdag 1918. De mensen werden mishandeld en beroofd door een groep mannen die daags tevoren waren opgestookt door de priester. Het tijdschrift *De Dageraad* sprak van de ‘Lisser apachenbende’.⁷² Daarna volgde een reeks van incidenten. In de zomer van 1931 organiseerde het hoofdbestuur een ‘propagandatocht’ naar Limburg, om de katholieken aldaar ‘beschaving’ bij te brengen. Het liep uit op een fiasco. Bij Tegelen werd één van de bussen met vrijdenkers tegengehouden en ‘stoere katholieke mannen’ maakten de verspreiding van propagandamateriaal in Heerlen praktisch onmogelijk.⁷³ Naar aanleiding van de mislukte propagandatocht brachten de Limburgse ‘Comités van verweer tegen De Dageraad en trawanten’ een tijdschrift tegen de vrijdenkers uit onder de titel *In de Branding* (1931–1938).

Dat tussen de vrijdenkers en de katholieken meer met modder gegooid werd dan tussen de vrijdenkers en de protestanten is begrijpelijk, als je bedenkt dat voor de vrijdenkers de katholieke kerk de schurk bij uitstek was. Die representeerde de achterlijkheid en de geestelijke slavernij, niet in de laatste plaats om het onwetenschappelijke karakter van het geloof in God. Als schoolvoorbeeld van de katholieke kadaverdiscipline gold het roomse Limburg, waar de geestelijken het maatschappelijk leven van de gelovige katholieken beheersten.⁷⁴ Bovendien was het katholieke volksdeel er extra op gebrand om zich af te zetten tegen andersdenkenden omdat het in Nederland een minderheid vormde.

De tegenwerking door rooms-katholieken en in mindere mate door de protestanten kreeg in de jaren dertig een extra dimensie met repressie door de overheid van een grote categorie ‘linkse’ organisaties. Na de muiterij op het pantserkruisschip ‘De Zeven Provinciën’ door vermeende ‘communisten’ besloot het tweede kabinet-Colijn in 1933 dat ambtenaren geen lid meer mochten zijn van partijen of organisaties die de Nederlandse staatsvorm wilden veranderen. Daartoe behoorde De Dageraad. Een verbod op godslastering volgde en de radiouitzendingen van de VRO werden zwaar gecensureerd. Vanaf 1936 verstoorden knokploegen van de NSB openbare vergaderingen van De Dageraad. De nationaal-socialisten wisten zelfs met hulp van de RKSP bij minister De Wilde van Binnenlandse Zaken een uitzendverbod voor VRO te bewerkstelligen: de vrijdenkersomroep verdween eind 1936 uit de ether.⁷⁵ De vrijdenkers beschouwden de fascistische, antisemitische en antidemocratische nationaal-socialisten overigens als nog grotere schurken dan de rooms-katholieke geestelijkheid. De Nationaal-Socialistische Beweging – met haar knokploegen – liet geen gelegenheid voorbij gaan om de vrijdenkersbeweging het leven zuur te maken. In de nationaal-socialistische propagandabrochure *Wordt ook uw kerk een paardestal?* (1936), gericht op het winnen van katholieken, worden *De Vrijdenker* en vrijdenkersbrochures letterlijk op één hoop gegooid met die van sociaal-democraten, marxisten, bolsjewisten en andere ‘bedriegers’.⁷⁶

Bronnen en vindplaatsen

Tijdens het inventarisatieonderzoek voor de samenstelling en completering van een vrijdenkerscollectie werd gebruik gemaakt van een aantal verschillende bronnen en vindplaatsen. Deze brachten me op het spoor van potentiële titels van publicaties. Het onderzoek werd verricht op basis van

⁷² Nabuurs, *Vrijdenkers in verzuild Nederland*, 79–81

⁷³ Ibidem, 81–85

⁷⁴ Ibidem, 2003: 12

⁷⁵ Ibidem, 85–88; Baars, ‘Eenheid in verscheidenheid’, 127–128

⁷⁶ *Wordt ook uw kerk een paardestal?* ([Utrecht: NENASU], 1936) 25

secundaire literatuur over de geschiedenis van de vrijdenkersbeweging, bibliografieën en publicatielijsten, archieven, bibliotheekcatalogi en aanwijzingen van een aantal deskundigen op het terrein van de vrijdenkersgeschiedenis.

Historiografie

In de geschiedschrijving over de vrijdenkersbeweging in de periode 1855–1950 als geheel bestaat geen uitgebreid en wetenschappelijk overzichtswerk. Tot voor kort waren publicaties over de geschiedenis van de vrijdenkersbeweging zelfs schaars. Tristan Haan merkte in 1979 op dat er geen enkele titel recent was en een groot gedeelte bestond uit gedenkboeken of fragmenten in memoires en geschiedenissen van de arbeidersbeweging, ‘uiteraard apologetisch van karakter’. Hij besloot met de opmerking dat het streven naar evenwichtige perspectieven nog veel onderzoek zou vergen.⁷⁷ Het is waar dat de meeste publicaties over de geschiedenis van de vrijdenkersbeweging van vrijdenkers zelf kwamen. De belangrijkste historische overzichten zijn opgenomen in een paar gedenkboeken, die verschenen bij het vijftig-, honderd- en honderdvijfentwintigjarig bestaan van De Dageraad. Volgens Jo Nabuurs zijn deze overzichten deels op elkaar gebaseerd en is andere literatuur weer op die gedenkboeken gebaseerd, waardoor onjuiste uitspraken een hardnekkig leven zijn gaan leiden.⁷⁸ De belangrijkste artikelen zijn die van de vrijdenkers A.H. Gerhard (1906), O. Noordenbos (1956) en J. Baars (1981). Hoewel bij deze artikelen een kritische verantwoording ontbreekt en ze daarom geen wetenschappelijke pretentie hebben, bieden ze ter oriëntering een redelijk zorgvuldig en objectief overzicht van de ontwikkeling en activiteiten van De Dageraad. Een bespreking van de gedenkboeken vindt men bij Nabuurs.⁷⁹ In dezelfde lijn ligt het handschrift van toenmalig secretaris van De Dageraad A.C. Beekhof ‘De geschiedenis van de vrijdenkersvereniging De Dageraad 1856–1931’. Onduidelijk is waarom het overzicht in 1931 ophoudt, terwijl het toch ruim vijftien jaar later is geschreven.⁸⁰

De meeste wetenschappelijke publicaties concentreren zich op deelaspecten van de vrijdenkersbeweging in met name de tweede helft van de negentiende eeuw. De eerste studie naar (aspecten van) de vrijdenkersbeweging was het proefschrift van O. Noordenbos *Het atheïsme in Nederland in de negentiende eeuw* (1931),⁸¹ een complexe ideeëngeschiedenis waarin het vrijdenken in relatie met de ontwikkeling van het atheïsme werd gezien. Twee jaar later verscheen de bekende studie van J.P. Kruyt, *De onkerkelijkheid in Nederland. Haar verbreiding en oorzaken* (1933), waarin vanuit een sociologisch perspectief uitgebreid aandacht werd besteed aan de rol van De Dageraad bij de toenemende ontkerkelijking.⁸² Pas vanaf halverwege de jaren negentig werd de draad weer opgepakt. Historicus Gerard Mentjox schreef een doctoraalscriptie over de geschiedenis van de Vrijdenkers Radio Omroep tijdens het interbellum.⁸³ Historici P. Hoekman en J. Houkes deden onderzoek naar de

⁷⁷ Haan, ‘Rudolf Carel d’Ablaing van Giessenburg’, 33

⁷⁸ Nabuurs, *Vrijdenkers in verzuimd Nederland*, 8

⁷⁹ Ibidem, 116–118

⁸⁰ Archief De Dageraad, IISG, inv.nr. 11. Het manuscript is opgenomen in de verfilmde collectie.

⁸¹ Opnieuw uitgegeven in 1976: O. Noordenbos, ‘Het atheïsme in Nederland in de negentiende eeuw. Een kritisch overzicht’, in: O. Noordenbos en P. Spigt, *Atheïsme in Nederland* (Nijmegen: SUN, 1976) 1-145

⁸² J.P., Kruyt, *De onkerkelijkheid in Nederland. Haar verbreiding en oorzaken. Proeve ener sociografiese verklaring* (Groningen: P. Noordhoff, 1933) 175–211, 242–259; zie in dit verband ook: M. Staverman, *Buitenkerkelijkheid in Friesland* (Assen: Van Gorcum, 1954) 136–143

⁸³ Mentjox, *Radio in dienst van de rede*

geschiedenis van het Nederlandsch Vrijdenkersfonds, De Weezenkas en Levensverzekeringsmaatschappij Aurora.⁸⁴

H. Moors publiceerde een aantal zeer interessante artikelen over de vrijdenkersbeweging in de negentiende eeuw.⁸⁵ In ‘Helpt vrijdenken?’ (2000) maakt hij een vergelijking tussen de ontwikkeling van de vrijdenkersbeweging in Nederland en België. Ik heb wel de indruk dat Moors in zijn schets soms wat overgeneraliseert ten koste van de pluriformiteit van ideeën en opvattingen binnen de vrijdenkersbeweging. In het artikel ‘Bijbels en boenwas’ (2001) stelt Moors dat in de Nederlandse historiografie nog geen afdoend antwoord is gegeven op de vraag welke betekenis en plaats de vrijdenkersbeweging in de geschiedenis van Nederland innam. Dit komt volgens Moors, omdat het vooral sociaal-democratische geschiedbeoefenaars en historici die de evolutie van de socialistische partijvorming bestudeerden zijn geweest, die de vrijdenkersbeweging hebben gepositioneerd. In vroege studies van de arbeidersbeweging werd tamelijk uitgebreid aandacht besteed aan de rol van de vrijdenkersbeweging als wegbereider van organisatievorming onder socialisten.⁸⁶ Later raakte deze opvatting over de rol van de vrijdenkersbeweging op de achtergrond. Moors spreekt van een ‘marginaliseringstendens’.⁸⁷ Pas eind jaren negentig kwam de vrijdenkersbeweging in beeld als onderwerp voor de geschiedenis van de vrouwenbeweging. Moors concludeert dat de bestudering van de Nederlandse vrijdenkersbeweging nogal eenzijdig gericht is geweest, hetgeen de waardering van haar betekenis niet ten goede is gekomen.⁸⁸ Over het algemeen genomen blijven in de bestaande literatuur inderdaad de praktische uitwerking van het vrije denken op sociaal en politiek gebied en daarmee de maatschappelijke betekenis van De Dageraad onderbelicht.

Van redelijk recente datum zijn de studies van Ten Bokkel, Nabuurs en Allart. Het proefschrift *Gidsen en genieën* (2003) door J.G.A. ten Bokkel gaat uitvoerig in op de ontstaansgeschiedenis en ontwikkeling van vereniging De Dageraad en het vrije denken in de periode 1855 tot 1898. Hij baseert zich in hoofdzaak op archiefmateriaal en het tijdschrift *De Dageraad*. Een bijzondere invalshoek bij Ten Bokkel is de invloed van de vrijmetselarij op de vrijdenkersbeweging. De bakermat van De Dageraad was de progressieve niet-reguliere vrijmetselaarsloge Post Nubila Lux. Tot in de jaren negentig was er volgens Ten Bokkel nog sprake van een ‘maçonnieke vrede’ (een vruchtbare coëxistentie van verschillende ideologieën) binnen de vereniging. Daar kwam echter een einde aan toen de Dageraad rond de eeuwwisseling langzaam maar zeker opschoof naar het anarchisme.⁸⁹ Ten

⁸⁴ Piet Hoekman en Jannes Houkes, *De Weezenkas. Vereniging op de grondslag van het beginsel ‘Opvoeding zonder geloofsdogma’ 1896-1996* (Amsterdam, 1996); P. Hoekman en J. Houkes, ‘Sociale zekerheid in eigen kring. Het Nederlandsch Vrijdenkersfonds, De Weezenkas en Aurora (1888-1996)’, in: Peter Derkx e.a. (red.), *Voor menselijkheid of tegen godsdienst? Humanisme in Nederland, 1850-1960* (Hilversum: Verloren, 1998) 84-100; J. Houkes en P. Hoekman, ‘Levensverzekering Aurora 1887-1972’, *Bulletin Nederlandse Arbeidersbeweging*, nr. 40 (december 1995) 8-45

⁸⁵ Hans Moors, ‘Vrijdenkers over vrouwen. Sekseverhouding in levensbeschouwelijke maatschappijkritiek (1855-1898)’, *Jaarboek voor de vrouwengeschiedenis* 14 (1994) 61-86; Hans Moors, ‘Oud Frans bloed. De Saint-Simonistische uitgaven van de firma R.C. Meijer’, in: *Jaarboek voor Nederlandse Boekgeschiedenis*, vol. 3 (1996) 87-110, 248-249; Moors, ‘Helpt vrijdenken?’; Moors, ‘Bijbels en boenwas’

⁸⁶ B. Bymholt, *Geschiedenis der arbeidersbeweging in Nederland* (Nijmegen: Veenstra & Co., 1894) 26-31, 251-256, 372-373; en in mindere mate de schetsen van W.H. Vliegen, *De Dageraad der volksbevrijding* (Amsterdam: S.L. van Looy, 1905) 190

⁸⁷ Uitzonderingen vormen studies naar de lokale geschiedenis van de arbeidersbeweging, zoals de proefschriften van Th. van Tijn (1965), J.J. Giele (1973) en D. Bos (2001). In het proefschrift van G. Taal (1980) werd aandacht besteed aan de vrijdenkersbeweging als belangrijk onderdeel van de ideologische en personele netwerken van het negentiende-eeuwse radicalisme en sociaal-liberalisme.

⁸⁸ Moors, ‘Bijbels en boenwas’, 11-12

⁸⁹ Ten Bokkel, *Gidsen en Genieën*, 226-228

Bokkel komt overigens tot een zelfde bevinding als Moors, als hij stelt dat De Dageraad nooit een socialistische beweging werd: ‘in tegendeel. Voor de politieke onafhankelijkheid werd steeds ge- waakt en soms gevochten. Te veel nadruk op dit socialistische aspect van De Dageraad kan daarom het beeld vertekenen. De vereniging had het in de eerste plaats met de kerk, de bijbel en de domi- nees aan de stok en pas in de tweede plaats met de werkgevers en de economische problemen van de leden. [...] Enkele vrijmetselaars van liberale huize, en enkele radicaal liberalen hebben een be- langrijk deel van de [negentiende eeuw] de vereniging en het tijdschrift geleid. Zij waren tolerant genoeg om de vele socialisten die lid zijn geweest, zich thuis te laten voelen en hen ruimschoots aan het woord te laten, maar niet om hen de agenda te laten domineren.’⁹⁰

De publicatie *Vrijdenkers in verzuild Nederland* (2003) door J. Nabuurs was het resultaat van een bronnenstudie naar De Dageraad in de periode van 1900 tot 1940. In het voorwoord stelt de auteur dat een behoorlijke studie over De Dageraad over deze periode, die gebaseerd is op breed onder- zoek uit de eerste hand van het bronnenmateriaal dat in de archieven beschikbaar is, ontbreekt.⁹¹ Het boek kan beschouwd worden als een eerste aanzet tot invulling van die lacune. Nabuurs be- steedt – in tegenstelling tot Ten Bokkel en Noordenbos – ruim aandacht aan de praktische maat- schappelijke consequenties en uitwerking van het vrijdenken, zoals activiteiten op het gebied van het feminisme, de ‘kleine geloven’ (vegetarisme, antivivisectie en geheelonthouding), het neomal- thusianisme, het anti-militarisme en later het antifascisme. Hierdoor wordt de volle ‘breedte’ van het vrijdenken in de behandelde periode zichtbaar.

In het proefschrift van B. Allart *De wetenschap heeft het uitgemaakt* (2003) wordt het negentiende- eeuwse tijdschrift *De Dageraad* vergeleken met enkele andere contemporaine periodieken op het punt van gepropageerde beelden over de wetenschap. Ik heb dit werk niet geraadpleegd maar het lijkt me zeer de moeite waard.

In bovenstaand historiografisch overzicht zijn studies genoemd die ofwel een overzicht geven van (een onderdeel van) de vrijdenkersbeweging ofwel een terrein behandelen waarop de vrijdenkers- beweging een beperkte rol heeft gespeeld. Uit laatstgenoemde categorie mogen bij de opsomming een aantal werken niet ontbreken. Ten eerste *De pyramide der Tyrannie* (1977) door H. Ramaer over de historie van het anarchisme in Nederland. Vooral in de eerste decennia van de twintigste eeuw is de ontwikkeling van de anarchistische beweging niet los te zien van die van De Dageraad (en om- gekeerd). In dit boek staan fragmenten van anarchistische teksten, onder andere door vooraan- staande vrijdenkers in het interbellum als Clara Meijer-Wichman, N.J.C. Schermerhorn, B. Reijndorp en B. de Ligt. Ten tweede het zeer uitgebreide werk van G. Nabrink over de Nieuw- Mathusiaanse Bond (1978). De pioniers van deze vereniging waren vrijwel allen vrijdenker. Ten derde schreef S. Thissen het proefschrift *De Spinozisten* (2000). Tot de filosofische beweging die hij beschrijft behoren bekende vrijdenkers als J. van Vloten, W. Meijer en B. Damme.

Een derde categorie literatuur over de vrijdenkersbeweging wordt gevormd door biografieën van vrijdenkers.⁹² Voor de hand liggen het *Woordenboek van Belgische en Nederlandsche vrijdenkers* (1971), de biografische schetsen van P. Spigt in *Raddraaiers der redelijkheid* (1976) en de behandelde vrijdenkers in *Geschiedenis van het humanisme in Nederland* (1981) door A. Constandse. Daarnaast zijn een flink

⁹⁰ Ibidem, 17, 228

⁹¹ Nabuurs, *Vrijdenkers in verzuild Nederland*, 8

⁹² De categorisering heb ik ontleend aan Baars, ‘Eenheid in verscheidenheid’, 138–142.

aantal vrijdenkers opgenomen in het *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland*.⁹³ Ook zijn een aantal vrijdenkers opgenomen in het *Biografisch Woordenboek van Nederland*.⁹⁴ Tijdens het onderzoek naar de samenstelling van de vrijdenkerscollectie bood de bundel *Anton Constandse, Leven tegen de stroom in* (1999) een aardige ingang voor het leven en werk van veelschrijver Constandse. Bij Nabuurs staan minibiografieën van een aantal ‘kopstukken’ en een uitgebreide lijst van namen van vrijdenkers uit de eerste veertig jaar van de twintigste eeuw.⁹⁵ Voor een opsomming van enkele specifieke titels van biografieën raadplege men de literatuuropgave. Uit de levensloop van individuele vrijdenkers blijkt de verwevenheid van de vrijdenkersbeweging met verwante politieke, ideologische en sociaal-maatschappelijke bewegingen. Biografische publicaties zijn daarom een onmisbare ingang om een beeld te krijgen van de historische complexiteit van de vrije gedachte in Nederland.

Bibliografieën en publicatielijsten

Een belangrijk hulpmiddel bij de vorming van de vrijdenkerscollectie vormden een aantal bestaande bibliografieën betreffende vrijdenkersuitgaven. Voor de inventarisatie van de deelcollectie boeken en brochures heb ik me aanvankelijk gebaseerd op de publicatielijst van brochures, manifesten, pamfletten en radioredes in de bronnenstudie van Nabuurs en het thematisch geordend bibliografisch overzicht van Visman. Nabuurs concentreert zich op uitgaven tussen 1900 en 1940, bij Visman valt de nadruk op de periode tussen 1855 en 1940.⁹⁶ Het valt echter op dat ook bij Visman het aantal publicaties van na 1900 verreweg in de meerderheid is (213 van de 264 genoemde titels). Dit hangt wellicht samen met het feit dat De Dageraad pas vanaf omstreeks 1890 is begonnen om op grote schaal propaganda met brochures te voeren. Daarvoor waren periodieken het voornaamste medium. Bij Mentjox vindt men een overzicht van in brochurevorm gepubliceerde – al dan niet daadwerkelijk voor de microfoon uitgesproken – radiolezingen van de Vrijdenkers Radio Omroep.⁹⁷ Hoekman en Houkes hebben een lijst gemaakt van uitgegeven brochures rond de De Weezenkas.⁹⁸ Aan genoemde publicatielijsten ontbreekt een uitgebreide beredenering, zodat voor veel individuele titels nog inbedding vanuit de secundaire literatuur of raadpleging van het boek of de brochure zelf gewenst is. Tijdens de inventarisatie werd ook gebruik gemaakt van de beredeneerde bibliografie van uitgaven rond Anton Constandse.⁹⁹

Een omvattende bibliografie voor vrijdenkersperiodieken is er eigenlijk niet. Zelfs van het grootste tijdschrift – de negentiende-eeuwse *De Dageraad* – ontbreekt een gedetailleerde beschrijving.¹⁰⁰ Een bruikbaar startpunt tijdens de inventarisatie was een beknopte opsomming van de belangrijkste vrijdenkersperiodieken in de negentiende eeuw in een artikel van Moors.¹⁰¹ Hij heeft zich waarschijnlijk voor een groot deel gebaseerd op het proefschrift van Noordenbos (1931). In de

⁹³ Internet: <http://www.iisg.nl/bwsa>

⁹⁴ Internet: <http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN>

⁹⁵ Nabuurs, *Vrijdenkers in verzuimd Nederland*, 119–148; de mini-biografieën zijn ook opgenomen in de Encyclopedie van het Humanisme op de website van Het Humanistisch Archief: <http://archief.uvh.nl>

⁹⁶ Nabuurs, *Vrijdenkers in verzuimd Nederland*, 152–159; Visman, ‘Propaganda – pro en contra’, 240

⁹⁷ Mentjox, *Radio in dienst van de rede*, 176

⁹⁸ Hoekman en Houkes, *Sociale zekerheid in eigen kring*, 317

⁹⁹ Hans van Deukeren (e.a.), ‘Constandse, ambachtsman van het woord’, in: Bert Gasenbeek, Rudolf de Jong, Pieter Edelman (red.), *Anton Constandse. Leven tegen de stroom in* (Utrecht: Papieren Tijger / Het Humanistisch Archief, 1999) 179–252

¹⁰⁰ Ten Bokkel, *Gidsen en genieën*, 16

¹⁰¹ Moors, ‘Bijbels en boenwas’, 166–168

secundaire literatuur worden de meeste van deze tijdschriften nader besproken, bijvoorbeeld bij Bymholt, Gerhard, Noordenbos en Ten Bokkel.¹⁰² Informatief is ook de inhoudelijke bespreking van twintigste-eeuwse vrijdenkerstijdschriften door Nabuurs.¹⁰³ Voor een lijst van geraadpleegde bibliografieën, zie de literatuurlijst.

Archieven

Naast de secundaire literatuur en bibliografieën zijn de archieven van vrijdenkersorganisaties belangrijke vindplaatsen van origineel materiaal. Voor de inventarisatie werden de archieven van vrijdenkersvereniging De Dageraad (1856–1963), van De Weezenkas (1895–1996) en van de Vrijdenkers Radio Omroepvereniging (1929–1963) – allen aanwezig in het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) te Amsterdam – geraadpleegd. Van de inventaris van het archief van De Dageraad bleek voornamelijk rubriek 6 (gedrukte uitgaven van vrijdenkers) relevant. De oude papieren versie van de inventaris biedt overigens meer informatie dan de versie op de website van het IISG, omdat hierin ook de boeken, brochures en pamfletten die werden overgeheveld naar de bibliotheek vermeld staan.¹⁰⁴ Het handschrift van A.C. Beekhof (rubriek 11) werd, bij wijze van uitzondering, in de inventarisatie meegenomen vanwege het historiografische belang. Van het archief van De Weezenkas bleek vooral de rubriek ‘documentatie’ en daaruit vlugschriften van de Weezenkas en een reproductie van een portret van A.H. Gerhard (inventarisnummer 74 en 75) relevant. Het archief van de VRO bevatte enkele pamfletten en brochures (rubrieken 20 en 22). Ik heb alleen genoemde archieven van vrijdenkersorganisaties geraadpleegd, omdat de vrijdenkersorganisaties het zwaartepunt van het onderzoek vormden. Uit archief van de Koninklijke Vereniging van het Boekenvak, gevestigd in de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam, heb ik enkele prospectussen kunnen bekijken.

Catalogi

Een snelle manier om een lijst van potentiële titels te genereren was het zoeken in catalogi op trefwoorden. Voor titels aanwezig in de Bibliotheek van de Universiteit voor Humanistiek en de Universiteit Utrecht kan worden gezocht in Aleph (thans ook ontsloten in Picarta). Een landelijke catalogus, waar onder meer de Koninklijke Bibliotheek en de meeste universiteitsbibliotheken bij zijn aangesloten is Picarta. Daarnaast was de publiekscatalogus van het IISG nog relevant. Er is in eerste instantie gezocht op algemene trefwoorden en woorden in titels, waarin het fragment ‘vrijdenk’ voorkwam. Daarna op woorden van organisaties (o.a. Dageraad, Humaniteit, Weezenkas, Vrijdenkers Radio Omroep en op uitgevers (L.J. Vermeer, N.H. Luigies). Het resultaat van deze zoekacties betrof veel publicaties die ‘Dageraad’, ‘vrijdenkersvereniging’, ‘vrijdenken’ en dergelijke in de titel, in het impressum of als trefwoord hadden. Op deze manier werden ook publicaties van tegenstanders gevonden. Een voordeel van zoeken via catalogi is dat de bewaarplaats van de titels gelijk bekend is.

¹⁰² Bymholt, *Geschiedenis der arbeidersbeweging*; Gerhard, ‘*De vereniging “De Dageraad”*’; Noordenbos, ‘*De Dageraad honderd jaar*’; Noordenbos, *Het atheïsme in Nederland*; Ten Bokkel, *Gidsen en genieën*

¹⁰³ Nabuurs, *Vrijdenkers in verzuimd Nederland*, 49–53

¹⁰⁴ A. Riethof, *Inventaris van het archief van de vrijdenkersvereniging De Dageraad, vanaf 1957 De Vrije Gedachte, 1856–1963* (z.p., 1969), beschikbaar in de leeszaal van het IISG

Raadpleging van anderen

In het eindstadium van het vooronderzoek naar de samenstelling van een vrijdenkerscollectie werden een aantal historici, bekend op het gebied van het vrijdenken in Nederland, gevraagd hun commentaar te geven op een voorlopige lijst met potentiële titels.¹⁰⁵ De ontvangen reacties – van Herman Noordegraaf, Bert Altena, Jannes Houkes, Gerard Mentjox, Ulla Jansz, Hans van Deukeren en Jo Nabuurs – bevatten nuttige aanwijzingen voor het toevoegen of weglaten van een aantal individuele titels en auteurs. Ook bevatte het commentaar een paar tips voor verder onderzoek.

Voor de completering van titels uit de deelcollectie tijdschriften werd een zoeklijst samengesteld, die werd gepubliceerd op de website van Het Humanistisch Archief.¹⁰⁶ Via verscheidene kanalen werd een oproep geplaatst tot completering van de tijdschriften, onder meer via een aantal bladen, nieuwsbrieven en mailgroepen uit de humanistische, vrijdenkers- en bibliotheekwereld. Deze oproep heeft echter geen tastbaar resultaat opgeleverd. Ook werden enkele individuele vrijdenkers benaderd, die mogelijk nog materiaal hadden liggen. Ook deze acties leverden niets op.

Methodische beoordeling

Nu we een beeld hebben van de uitgangspunten van het inventariserend onderzoek, de invalshoeken die gebruikt zijn om een collectie samen te stellen en de bronnen en vindplaatsen die gebruikt zijn voor het vinden van materiaal, is de vraag aan de orde in hoeverre de opzet van het onderzoek geslaagd is. Met andere woorden, is het gelukt om een zo compleet mogelijke verzameling gedrukte vrijdenkerspublicaties te verzamelen? En is de uiteindelijk verfilmde collectie evenwichtig en representatief voor de vrijdenkersbeweging in de onderzochte periode? Voor de beantwoording van deze vragen is het belangrijk om de gevolgde werkwijze te bekijken op beperkingen, zwakke punten en sterke punten van het onderzoek. Dan volgen enkele suggesties voor mogelijke aanpassingen en aanvullingen op de verfilmde vrijdenkerscollectie.

Zoals bij elk onderzoek, moest ik me bij de vorming van een vrijdenkerscollectie beperken. Enerzijds werd ik beperkt door de randvoorwaarden van het onderzoek. Vooraf waren al keuzes gemaakt omtrent de periodisering, taal en de materiaalsoorten. Anderzijds liep ik gedurende het onderzoek tegen theoretische en pragmatische beperkingen aan. Theoretische beperkingen hebben betrekking op zaken als lacunes en scheefheden in vindplaatsen, de gehanteerde invalshoeken en de selectiecriteria (wat kan wel en wat niet als vrijdenkersmateriaal aangemerkt worden?). Pragmatische beperkingen hebben te maken met zaken als (onvoorziene) omstandigheden, beschikbaarheid van materiaal, tijdsinvestering en de al aanwezige kennis als uitgangspunt.

In de eerste plaats had ik me te houden aan een randvoorwaarde die door het Bureau Metamorfoze werden gesteld, namelijk Nederlandstalig materiaal uit de periode tussen 1840 en 1950.

In de tweede plaats heb ik me beperkt tot gedrukte publicaties. Handschriften, fotocollecties en andere niet-gedrukte materiaalsoorten vielen daarmee af. Deze beperking (en randvoorwaarde van het onderzoek) is niet vanzelfsprekend. Juist niet-gedrukte bronnen vormen uniek (enig in zijn

¹⁰⁵ In een brief aan de auteurs van het project '150 jaar vrijdenken in Nederland', dd. 9 april 2003

¹⁰⁶ Internet: <http://archieff.uvh.nl/ha.cfm?Pag=zoektsvr> (geplaatst op 9 april 2003)

soort) materiaal voor historisch onderzoek. Vanuit dit gezichtspunt is bijvoorbeeld de volledige conservering van archieven van vrijdenkersorganisaties en –personen zeer wenselijk. Aan de beperking tot uitsluitend gedrukt materiaal ging de praktische redenering vooraf dat er naar een passende aanvulling gezocht diende te worden op de bestaande collectie van de BUvH. Een uitbreiding naar andere materiaalsoorten zou het zwaartepunt bij de BUvH-collectie weghalen.

In de derde plaats heb ik mij in het onderzoek beperkt tot gedrukt materiaal dat direct gerelateerd is aan de georganiseerde vrijdenkersbeweging. Daarmee vallen publicaties van ‘vrije denkers’ die zich niet associeerden met de vrijdenkersbeweging af. Bijvoorbeeld, C. Busken Huet, A. Pierson en veel ‘moderne’ theologen waren invloedrijke vrije denkers uit de negentiende eeuw en hebben zeker ook de vrijdenkersbeweging met hun publicaties beïnvloed, maar zij horen in de door mij gehanteerde opvatting van vrijdenkerspublicaties niet thuis. Datzelfde geldt bijvoorbeeld ook voor de antifascisten M. ter Braak, E. du Perron en andere leden uit de *Forum*-groep in de jaren voor de Tweede Wereldoorlog. Hoewel zij in hun ideeën en acties als ‘vrijdenker’ beschouwd kunnen worden,¹⁰⁷ hebben zij zich bij mijn weten nooit met de vrijdenkersbeweging ingelaten. Een andere consequentie van deze beperking is, dat van auteurs die wél verbonden waren met de vrijdenkersbeweging voornamelijk die titels zijn geselecteerd, die te maken hebben met de vrije gedachte. Soms is de grens tussen wat wel en wat niet als vrijdenkersmateriaal aangemerkt kan worden echter niet zo duidelijk.

In de vierde plaats kreeg de invalshoek van titels gepubliceerd door vrijdenkersorganisaties de meeste aandacht tijdens de inventarisatie. De collectie is daarom hoofdzakelijk rondom publicaties van de organisaties – voor het grootste gedeelte De Dageraad – opgebouwd. Voor de geraadpleegde secundaire literatuur betekent het zwaartepunt op organisaties, dat ik me voornamelijk heb geconcentreerd op de institutionele geschiedenis van de vrijdenkersbeweging. Individuele uitgevers waren interessant voor zover zij binnen die geschiedenis een rol gespeeld hebben bij de propaganda voor de vrije gedachte. In uitgaven vanuit de invalshoek van individuele vrijdenkers en tegenstanders heb ik me minder verdiept. Die onderzoekspaden kunnen dus nog een flink eind verder afgelopen worden.

In de vijfde plaats is het een belangrijke beperking dat het onderzoek gebaseerd is op relatief gemakkelijk ‘vindbaar’ materiaal. De geïnventariseerde publicaties waren al herkenbaar ontsloten in catalogi, archiefinventarissen, bibliografieën of werden genoemd in de secundaire literatuur over de vrijdenkersbeweging. Deze beperking vormt een belangrijke grens aan hoe ‘compleet’ de collectie kan worden: wat niet beschreven is kan ook niet via de bekende wegen gevonden worden. Het zou bijvoorbeeld goed kunnen zijn dat in catalogi of bibliografieën nog uitgaven staan die op zich als vrijdenkerspublicatie kunnen worden beschouwd, maar die niet beschreven zijn met daarvoor herkenbare termen. Een ander aspect van deze beperking is, dat er relatief veel energie gestoken moet worden in ontbrekende afleveringen van periodieken, wanneer die niet te vinden zijn via de bekende kanalen. Vanwege de beperkt beschikbare tijd is ervoor gekozen hier – op de verspreiding van een zoeklijst na – niet veel aandacht aan te besteden.

Er dient hier in de zesde plaats ook nogmaals gewezen te worden op het feit dat de aanvankelijke geïnventariseerde lijst met potentiële titels niet geheel samenvalt met de verfilmde titels. Een aantal publicaties was namelijk al verfilmd in andere Metamorfoze-projecten.¹⁰⁸

¹⁰⁷ Nabuurs, *Vrijdenkers in verzuild Nederland*, 9–10

¹⁰⁸ Zie het eerste hoofdstuk, onder ‘completering’; voor zover niet dubbel verfilmd, zijn de betreffende titels opgenomen in de lijst met desiderata van de deelcollectie boeken, brochures (etc.)

In de zevende plaats ontbreekt in de secundaire literatuur een samenhangend overzicht van de ‘publicatiegeschiedenis’ van de vrijdenkersbeweging, of zelfs maar van De Dageraad. Omdat in veel literatuur over de vrijdenkersbeweging in de negentiende eeuw vaak de nadruk wordt gelegd op de verbondenheid met de opkomende socialistische beweging in Nederland, ligt het voor de hand dat juist hierover bronnen vermeld staan. Dit levert een vertekend beeld op. Over de relatie en verwevenheid met andere verwante maatschappelijke en ideologische bewegingen, zoals het opkomend feminisme, het anti-militarisme, de radicale kring ‘Jong Amsterdam’, het streven naar algemeen kiesrecht en facultatieve lijkverbranding is minder bekend. Over de twintigste eeuw heeft alleen Nabuurs een aanzet gegeven tot een breed onderzoek naar De Dageraad op basis van het beschikbare bronnenmateriaal. Omdat Nabuurs nogal schetsmatig te werk gaat, ontbreken bij hem voor wat betreft de details van publicaties nogal wat gegevens.

Een belangrijke beperking en tegelijkertijd een zwak punt van de collectievorming is, dat de selectie van titels uit tijdsoverwegingen niet geschiedde op basis van een inhoudelijke beoordeling van een publicatie zelf, maar aan de hand van informatie uit de literatuur en op basis van bepaalde vindplaatsen. Informatie van anderen óver de publicaties dus. Een consequentie is, dat datgene wat niet herkenbaar is ontsloten als vrijdenkersliteratuur – bijvoorbeeld in de bibliografieën, archieven en catalogi – niet gevonden wordt (zie het vijfde punt hierboven). Een andere consequentie is, dat ik ben afgegaan op kwalificaties van anderen over titels, die achteraf gezien niet juist waren of stroken met de selectiecriteria van mijn onderzoek. Hierdoor zijn enkele titels in de collectie geslopen, die er achteraf gezien niet in thuishoren (zie de discussie bij ‘desiderata’).

Een ander zwak punt van de gevormde collectie is dat een aantal individuele vrijdenkers en tegenstanders van de vrijdenkersbeweging onderbelicht zijn gebleven. Dit komt omdat ik niet altijd consequent op persoonsnamen als auteurs heb gezocht. Een systematische verdieping vanuit deze invalshoek lijkt me wenselijk. Ook de deelcollectie boeken, brochures en pamfletten uit de ‘vroegere’ vrijdenkersbeweging is niet sterk uit de bus gekomen. Vooral mijn onderschatting van het belang (en de enorme publicatiedrift) van enkele vrijdenker-uitgevers uit die periode is daar debet aan (zie ‘desiderata’).

Een derde punt is dat er – buitenproportioneel – aandacht is geschonken aan de publicaties van Anton Constandse. Hierdoor is er een scheefheid in de collectie ontstaan. Dit had te maken met de aanwezige expertise over en reeds actief verzamelde publicaties van Constandse uit een eerder project. (zie onder ‘personen’)

Er zijn ook sterke punten ten aanzien van de collectievorming te noemen. Juist de combinatie van het raadplegen van secundaire literatuur, bibliografieën, archieven, catalogi én deskundigen leverde efficiënt een lijst op van vrijdenkerspublicaties. Elke type bron en vindplaats heeft zijn eigen karakter. Wanneer ze naast elkaar gebruikt worden vullen ze elkaar aan. Zo zijn er in de collectie enkele nog bewaard gebleven afleveringen van *De Vrijdenker* uit 1888 opgenomen, die werden gevonden via de trefwoorden in de publiekscatalogus van het IISG. Dit tijdschrift ben ik echter in geen van de andere bronnen of vindplaatsen tegengekomen. Dat geldt bijvoorbeeld ook voor de strooibiljetten en de Dageraadkalenders uit het archief van De Dageraad, die werden nergens anders genoemd.

Een ander sterk punt aan het onderzoek is, dat er een redelijk compleet beeld is gevormd van de propagandabrochures van De Dageraad en de Dageraadboekhandels in de periode 1890–1940. Hierdoor is het mogelijk een indruk te krijgen van de wijze waarop in deze periode propaganda

voor de vrije gedachte is gevoerd. Bovendien zijn de belangrijkste landelijke vrijdenkersperiodieken redelijk compleet verfilmd (voor achtennegentig procent, zie de bijlage). Nog nooit eerder was er zoveel vrijdenkersmateriaal fysiek bij elkaar gebracht.

Desiderata

Aanvullend onderzoek

Om een indruk te krijgen van terreinen waarop het aanvankelijke inventariserend onderzoek naar titels van vrijdenkerspublicaties tekort geschoten is, heb ik naderhand aanvullend onderzoek gedaan. Hierdoor zijn mijns inziens belangrijke lacunes gevonden in de reeds verfilmde collectie. Ook kwamen voor mij sommige titels ter discussie te staan. Het aanvullend onderzoek bestond in feite uit het verder aflopen van een aantal wegen die ik in het inventariserend onderzoek al was ingeslagen, met als doel om te kijken of er op deze manier meer titels van vrijdenkerspublicaties konden worden gevonden. Ook dit onderzoek, voor twee dagen in de week gedurende ongeveer drie maanden, had dus een explorerend karakter (was eigenlijk meer van hetzelfde).

In het aanvullend onderzoek heb ik om te beginnen de bestudeerde literatuur grondiger gelezen dan in het eerste onderzoek en heb ik aanvullende literatuur bestudeerd. De boeken van Ten Bokkel en Nabuurs waren bijvoorbeeld nog (net) niet uitgekomen toen ik het eerste inventariserend onderzoek deed. Ook de biografische literatuur (onder meer Spigts *Raddraaiers der redelijkheid*, het *Woordenboek van Belgische en Nederlandse Vrijdenkers*, de artikelen over vrijdenkers in het *BWN* en het *BWSA*) heb ik pas tijdens het aanvullend onderzoek bestudeerd. Dit literatuuronderzoek leverde zowel een herwaardering van reeds gevonden titels als nieuwe titels op.

Vanuit de invalshoek van personen waren de biografieën belangrijk voor het vinden van extra kernpublicaties. Zo heb ik gekeken naar biografieën van meer dan honderd personen (zie het kader). Van een aantal van hen zijn minibiografieën op internet te vinden. Van hen kon ik op die manier snel een idee krijgen van hun belangrijkste publicaties. Ik heb van elk getracht voor zover mogelijk alleen de publicaties als vrijdenker (of tegenstander) te noteren.

Verder heb ik de invalshoek van uitgevers verder verdiept door een bezoek aan de Koninklijke Vereniging van het Boekenvak, gevestigd in de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam (zie ‘archieven’). Ook heb ik een uitgebreidere inventarisatie gemaakt van titels via de publicatielijsten achterop de reeds verzamelde brochures. De meeste uitgevers maakten op die manier reclame voor andere titels uit een bepaald fonds. Daarnaast heb ik – dit was nieuw – systematisch advertenties van boek- en brochurehandels en uitgeverijen gelieerd aan de vrijdenkersbeweging bekeken, die waren geplaatst in de vrijdenkersperiodieken (*De Toekomst* 2-11-1871, *Recht door Zee* 1882; *De Dageraad* jaargangen 1908–1925, *De Vrije Gedachte* jaargangen 1899–1919, *De Vrijdenker* jaargangen 1920–1940; in de negentiende-eeuwse *De Dageraad* waren geen advertenties opgenomen). De invalshoek van uitgevers heb ik daarnaast verder uitgediept, door op de belangrijkste vrijdenkeruitgevers in diverse catalogi te zoeken: R.C. Meijer, F. Günst, J. van Loo, L.J. Vermeer, Gerhard Rijnders (inclusief Roode Bibliotheek en B.O.O.), J.J. Bos, P.M. Wink, N.H. Luigies, J.F. Sikken, A.H. Kruyt en C.L.G. Veldt. Al deze zoekacties leverden – naast de bevestiging van al gevonden publicaties – nog een aantal onverwachte titels op. Eén van de resultaten is een – voor zover ik kan nagaan – vrijwel complete lijst van propagandabrochures uitgegeven door *De Dageraad* en/of aangeboden door de *Dageraad*boekhandel in de periode 1888–1940.

Aanknopingspunten voor titels boden ook *Het Dageraad's Jaarboekje* (1913) en *Een wegwijzer voor den ongeloovigen Nederlander* (1927). In de laatste ontdekte ik bijvoorbeeld de uitgave van het jeugdblad *Het Veldviooltje*. Ook heb ik (via de inhoudsopgaven) een aantal tijdschriften nagelopen op artikelen of mededelingen over vrijdenkerspublicaties (met name in *De Dageraad* jaargangen 1879–1898).

Het belangrijkste resultaat van het aanvullend onderzoek is de constatering dat de eerder verzamelde vrijdenkerscollectie niet compleet is. Maar ook het aanvullend onderzoek is niet uitputtend geweest. De resultaten, opgenomen in de lijst van desiderata, blijven daarom een voorlopig karakter behouden. Toch durf ik te beweren dat de gevonden titels representatief én redelijk compleet zijn te noemen, in ieder geval voor zover het de periodieken en de brochures vanuit de georganiseerde vrijdenkersbeweging betreft.

Van onder meer de volgende personen heb ik in het aanvullend onderzoek biografische informatie geraadpleegd (in alfabetische volgorde):

R.C. d'Ablaing van Giessenburg, Willem Ansing, de christen-socialist S.K. Bakker, H.J. Berlin, H.W.Ph.E. Bergh van Eysinga, Camillo Berneri, H.J. Betz, J.G. ten Bokkel, Antonie Börger, Jan Börger, J.A.H. van den Brink, Ludwig Büchner, C. Busken Huet, Charles Chiniquy, Anton Constandse, Hijman Croiset, Bernard Damme, F. Domela Nieuwenhuis, C. (Kees) de Dood, Wilhelmina Drucker, Frederik van Eeden, J. van den Ende (pseudoniem van K.O. Meinsma), Sébastien Faure, F. Feringa, Louis Fles, J.A. Fortuijn, P.C.F. Frowein, A.H. Gerhard, Hendrik Gerhard, Urbain Gohier (pseudoniem van Urbain Degoulet), J. Götze, Max Greeve (pseudoniem van Piet Hekmeyer), F.C. Günst, Jo de Haas, Elise Haighton, J.N. van Hall, dominee A.H. de Hartog (van De Middaghoogte), H.H. Hartogh Heys van Zouteveen, Willem Havers, B.H. Heldt, prof.dr. G. Heymans, Jan Hobbel, Samuel van Houten, Jan Hoving, H.H. Huisman, Cornélie Huygens, Robert G. Ingersoll, Aletta Jacobs, A.A. de Jong, A.R. de Jong, Franz Junghuhn, G.A. Kapteyn-Muysken, Jacques Knap, Barend Kooker, E.C.J. Krijthe, Jan ter Laan, Carolina Laçet, Jef Last, A.F.H. de Lespinasse, A.S. de Levita, Bart de Ligt, Jos Loopuit, Tjerk Luitjes, Gerrit Mannoury, Willem Meng, Kees Meyer, Willem Meyer, Clara Meyer-Wichmann, G.Th. Mohrmann, H.C. Muller, Multatuli, Gé Nabrink, A.J. Nieuwenhuis, Oene Noordenbos, Felix Ortt, Martin Paulissen (pseudoniem Jac. Rees), H.F.A. Peijpers, P.J. Penning, Allard Pierson, Leo Polak, Carry Pothuis-Smit, Willem van Ravesteyn, Bernard Reijndorp, Gerhard Rijnders, J.M. Romein, M.A. Romers, Jan Rutgers, J.H. Scheps, N.J.C. Schermerhorn, G.H. Streurman, Salomon Tas, J.B. Tielrooy, Jos van Veen, E.Ph.H. van der Ven (pseudoniem Jac. Rademacher), Johannes van Vloten, G.W. van der Voo, H.J. van Vorst, F.M. Wibaut, P.M. Wink en S. de Wolff.

Bronnen en vindplaatsen

Tijdens het onderzoek heb ik enkele beredeneerde bibliografieën (voor een deel) op het gebied van de vrije gedachte over het hoofd gezien, zoals die betreffende Ferdinand Domela Nieuwenhuis en Gé Nabrink.¹⁰⁹ Deze verdienen nog aandacht.

Daarnaast is het mogelijk dat nieuwe publicatietitels gevonden worden in gedeponeerde persoonsarchieven van vrijdenkers. Alleen al bij het IISG liggen bijvoorbeeld de archieven van de volgende dageradianen (in alfabetische volgorde): R.C. d'Ablaing van Giessenburg, A.L. Constandse; B. Damme; F. Domela Nieuwenhuis; C. de Dood; Wilhelmina Drucker; A.H. Gerhard; H. Gerhard; F. van der Goes; J. de Haas; A. de Jong; B. Kooker; Jef Last; Clara G. Meyer-Wichman; H.C.

¹⁰⁹ Gé Nabrink en Corrie Van Sijl, *Bibliografie van, over en in verband met Ferdinand Domela Nieuwenhuis* (Leiden, 1985); Gé Nabrink en Pieter Stegeman (inleiding), *Gé Nabrink bibliografie 1927–1993* (Amsterdam, 1993)

Muller; J. Romein; M.A. Romers en H.J. Uyldert. Ook archieven van sympathisanten of tegenstanders, zoals bijvoorbeeld die van J.H. Scheeps, kunnen wellicht nog interessante informatie opleveren.

Een ander spoor dat nog bewandeld kan worden is de raadpleging van het archief van het Multatuli-Museum. Dat zou, vooral voor de negentiende eeuw, nog interessante informatie kunnen opleveren. Het Multatuli-Museum heeft een aanzienlijke collectie brochures via de computer ontsloten.¹¹⁰

Achteraf gezien hadden de zoekacties via de catalogi een stuk uitvoeriger gekund. Vooral het zoeken op persoonsnamen die genoemd zijn in de literatuur (bijvoorbeeld A.L. Constandse, A.H. Gerhard, J. Hoving, F. Domela Nieuwenhuis, G.W. van der Voo en G.Th. Mohrmann), vrijdenkeruitgevers uit de negentiende en begin twintigste eeuw (onder anderen R.C. Meijer, F. Günst, J.F. Sikken, J. van Loo en J.J. Bos), en tegenstanders (dominee A.H. de Hartog en rooms-katholiek priester P. van Dorp) hebben later nog titels opgeleverd. Daarnaast zijn een aantal waarschijnlijk relevante publiekscatalogi niet geraadpleegd, bijvoorbeeld die van het Multatuli-Museum en van de theologische universiteitsbibliotheek in Kampen.

Deelcollectie tijdschriften

In de deelcollectie tijdschriften ontbreken, om te beginnen, een aantal titels. Tot de kern van vrijdenkersuitgaven behoren wat mij betreft het door vrijdenkers geredigeerde en uitgegeven blad *Ontwikkeling* (1914), het door Hoving volgeschreven jeugdblad *Het veldvioletje* (1926–1928) en het vlak na de Tweede Wereldoorlog door de Rotterdamse afdeling van De Dageraad uitgegeven blaadje *De Vrije Gedachte* (1945). Deze periodieken zijn echter niet verfilmd. Nauw verwant en daarom relevant was het door F. Feringa geredigeerde Groningse blad *Het Noorden* (1870–1875). Ook werd een belangrijk blad van tegenstanders, namelijk *In de Branding. Orgaan voor de comités van verweer tegen De Dageraad en trawanten* (1931–1938) over het hoofd gezien. Relevant zijn ook met name de eerste jaargangen van *Licht en Waarheid* (1892–1927), het orgaan van de vereniging Wie Denkt Overwint onder redactie van Willem Meng.

Daarnaast is er een categorie min of meer verwante tijdschriften, waarvan opname in de collectie ter discussie kan worden gesteld. De anarchistische tijdschriften *Alarm* (1922–1927) en *Opstand* (1925–1927) zijn verfilmd omdat ze geredigeerd werden door de anarchist en vrijdenker Constandse en omdat het anarchisme destijds erg populair was bij de dageradianen. De grens is echter nogal vaag. Waarom dit blad wel opnemen en bijvoorbeeld *De Vrije Socialist* (1898–1961) – eerst onder redactie van anarchist en vrijdenker F. Domela Nieuwenhuis, later G. Rijnders – niet? Een ander voorbeeld is *De Wapens Neder* (1903–1940). Twee belangrijke vrijdenkers, de christenpacifisten Bart de Ligt en N.J.C. Schermerhorn zaten in de redactie van dit antimilitaristische blad en veel vrijdenkers waren ook pacifist. Echter, de Internationale Anti-Militaristische Vereniging bestond voor slechts een deel uit vrijdenkers. Enkele negentiende-eeuwse periodieken die verwant waren aan of sympathiek stonden tegenover de vrijdenkersbeweging waren onder meer het liberaal-radical tijdschrift *De Banier. Tijdschrift van 'Het Jonge Holland'* (1875–1880), het vooruitstrevend-liberale tijdschrift *Vragen des Tijds* (1875–1930) van S. van Houten en *Recht voor Allen* (1879–1900) van F. Domela Nieuwenhuis (vanaf 1884 orgaan van de Sociaal-Demokratische Bond). Van al deze titels is opname in de collectie te overwegen.

¹¹⁰ Internet: <http://www.multatuli-museum.nl/museum/documentatie.nl>

Van een aantal tijdschriften die wel verfilmd zijn ontbreken nog afleveringen. Zo ontbreekt van *De Dageraad* jaargang 10 (1888/1889) en van *De Vrije Gedachte* jaargang 1914. Over het algemeen is de verzameling van verfilmden tijdschriften voor achtennegentig procent compleet (wanneer enkele tijdschriften waarvan slechts enkele losse exemplaren zijn verfilmd buiten beschouwing worden gelaten).

De belangrijkste desiderata uit de deelcollectie tijdschriften zijn wat mij betreft een aantal titels die in de kerncollectie thuishoren, namelijk *Het Noorden* (1870–1875), *Het veldvioletje* (1926–1928), *In de Branding* (1931–1938) en *De Vrije Gedachte* (1945). Ook is het essentieel dat bovengenoemde ontbrekende jaargangen van *De Dageraad* en *De Vrije Gedachte* alsnog worden opgenomen. Het complete overzicht van de deelcollectie tijdschriften, ontbrekende nummers en desiderata is opgenomen in de betreffende bijlagen.

Deelcollectie boeken en brochures

Ook voor de deelcollectie boeken, brochures en pamfletten heb ik een lijst van desiderata opgesteld, zie daarvoor de bijlage. Op deze lijst staan onder meer titels van brochures en boeken die al in een ander Metamorfoze-project werden verfilmd (zie hierboven). Vanuit elk van de vier gehanteerde invalshoeken zijn er nog belangrijke aanvullingen op de collectie te maken. Ten eerste werden een aantal vrijdenkersorganisaties, met name Aurora en het Multatuli-Museum, feitelijk buiten beschouwing gelaten.

Ten tweede zijn alleen titels van Constandse, Hoving en A.H. Gerhard als individuele vrijdenkers bekeken. Dat is bij lange na niet uitputtend, want systematisch onderzoek naar andere vrijdenkers levert nog veel meer titels op. Zo heb ik later nog relevante titels gevonden van onder meer H.J. Berlin, S.M. Brakel, Bernard Damme, F. Domela Nieuwenhuis, C.J. van Neusden, H.H. Huisman, G. Kapteyn-Muysken, Bart de Ligt en J. van Vloten. Zowel biografische literatuur als bibliografieën en catalogi zijn belangrijk bij een verdere systematische exploratie van dit gebied. Ook kunnen nog persoonsarchieven geraadpleegd worden (zie de paragraaf archieven). Het is wel de vraag welke titels van een individuele auteur nog tot een vrijdenkerscollectie gerekend kunnen worden en welke niet. Van Constandse bijvoorbeeld zijn de meeste anarchistische publicaties niet opgenomen. Wanneer je er echter naar streeft om zoveel mogelijk publicaties van een auteur op te nemen, dan krijg je wel een completer beeld van de persoon.

Ten derde had ik eerder de betekenis voor de vrijdenkersbeweging van een aantal uitgevers onderschat. Vooral de uitgevers uit de ‘vroege’ vrijdenkersbeweging, F. Günt en R.C. Meijer (uitgeversnaam van d’Ablaing van Giessenburg), zijn relevant. Het raadplegen van de secundaire literatuur, catalogi en een fondslst leverde nog enkele belangrijke titels op. Meijer was de uitgever van onder meer een aantal Saint-Simonistische brochures, een vertaling van *Das Leben Jesu* van D.F. Strauss en een groot aantal werken van Multatuli. Ook publiceerde hij als eerste en enige het roemruchte *Testament de Meslier*, dat ook buiten de landsgrens werd gelezen. Ook F. Günt gaf nog belangrijke vrijdenkerspublicaties uit – waaronder werken van Multatuli en de onregelmatige periodiek *De Maandbode op het gebied der redelijke beschaving* (1856–ca.1863) – die buiten de aanvankelijke inventarisatie bleven.¹¹¹ Een derde onderschatte vrijdenkersuitgever was J. van Loco. Ook van hem kun-

¹¹¹ De meeste desiderata uit de eerste twee perioden van de vrijdenkersbeweging in de figuur ‘verdeling deelcollectie boeken, brochures (etc.) 1855–1953’ (zie bijlagen) zijn publicaties door R.C. Meijer en F. Günt. Aan deze twee belangrijke vrijdenker-uitgevers heb ik extra aandacht besteed in het aanvullend onderzoek.

nen nog een aantal belangrijke publicaties aan de deelcollectie toegevoegd worden. Het is overigens, net als bij individuele auteurs, voor discussie vatbaar wanneer publicaties van vrijdenkersuitgevers nog tot een vrijdenkerscollectie gerekend kunnen worden en wanneer niet. Bijvoorbeeld van Rijnders' anarchistische Rode Bibliotheek/B.O.O. dient mijns inziens alleen literatuur opgenomen te worden die het atheïsme tot onderwerp heeft.

Ten vierde kunnen er nog meer titels van tegenstanders van De Dageraad gevonden worden. Een zoekactie in bibliotheekcatalogi naar uitgaven van vereniging De Middaghoogte, dominee A.H. de Hartog en priester P. van Dorp leverde bijvoorbeeld nog een aantal zeer relevante titels op.

Sommige titels die zijn verfilmd, passen achteraf gezien niet goed in de deelcollectie boeken, brochures en pamfletten. Bijvoorbeeld de brochures van de christensocialist A.R. de Jong (vijf titels). Ook een brochure door Hofstede van de NENASU (uitgeverij van de NSB) is onterecht opgenomen. Bovendien is het hoogst discutabel of de uitgaven van het Religieus-Socialistisch Verbond in een vrijdenkerscollectie thuishoren.

De meest belangrijke desiderata uit de deelcollectie boeken, brochures en pamfletten zijn volgens mij: de Multatuli-uitgaven van uitgevers R.C. Meijer en F. Günst, de Saint-Simonistische brochures (beide 1856) van G.W. van der Voo en A.J. Nieuwenhuis, *Het leven van Jezus* (1864), de eerste druk van de Dageraadbrochure *Tegenstrijdige teksten in de bijbel* (1889), het pacifistische werk *In den greep van het barbarisme* (1916) door B. Reijndorp en de beruchte brochure *God is het kwaad* (1924) door A.L. Constandse. Een lijst van honderdvijfenzeventig relevante maar niet verfilmde titels (desiderata) is opgenomen als bijlage.

Besluit

De hamvraag in dit hoofdstuk was of ik erin geslaagd ben een complete vrijdenkerscollectie samen te stellen. Zoals uit de lijst van desiderata blijkt is dat niet gelukt. Vooral uit de 'vroegere' publicaties van de vrijdenkersbeweging ontbreken nog titels. Het lijkt mij van belang hier nader onderzoek naar te doen. Wel is het gelukt om de belangrijkste landelijke vrijdenkerstijdschriften te verzamelen. Die deelcollectie is, op een paar kleine titels na, redelijk compleet en daarnaast representatief te noemen voor het gedachtegoed in de eerste honderd jaar van de vrijdenkersbeweging. Voor wat betreft de deelcollectie boeken, brochures en pamfletten zijn de propagandabrochures van De Dageraad vanaf omstreeks 1890 goed in kaart gebracht en verzameld. Dat geeft mijns inziens een representatief beeld van de wijze waarop vanaf die tijd propaganda werd gemaakt voor de vrije gedachte. Ook het grootste gedeelte van de uitgaven van De Weezenkas en de VRO heb ik kunnen opnemen in de collectie.

HOOFDSTUK 3

Analyse van de collectie en suggesties voor nader onderzoek

Inleiding

Nu is vastgesteld in hoeverre de vrijdenkerscollectie compleet is te noemen, is de vraag aan de orde wat je er mee kunt. In dit hoofdstuk wordt de verzameling vrijdenkerspublicaties geanalyseerd en wordt bekeken wat het belang daarvan zou kunnen zijn voor verder onderzoek naar de geschiedenis van de vrijdenkersbeweging.

De analyse vindt plaats door de collectie in te delen in verschillende perioden, die elk een eigen karakter hebben in publicitair en/of organisatorisch opzicht. Die periodisering is gebaseerd op zowel een organisatorisch profiel zoals dat uit de literatuur naar voren komt, als een 'publicitair' profiel zoals dat uit de verzamelde collectie naar voren komt. Redenerend vanuit de inhoud van de collectie heb ik een iets andere indeling gemaakt dan tot nu is gedaan in de secundaire literatuur.

Voor de analyse ga ik uit van de vrijdenkerstijdschriften (niet de verwante tijdschriften), en van de deelcollectie boeken, brochures (etc.) van zowel de verfilmde als de desiderata. Bij de analyse maak ik gebruik van enkele overzichten, die in de bijlagen zijn opgenomen. De verhouding tussen verfilmde en niet-verfilmde titels in de deelcollectie boeken, brochures (etc.) is te zien op figuur 'verdeling deelcollectie brochures, boeken (etc.)' in bijlage. Het aantal verfilmde pagina's (beide deelcollecties) in relatie tot de tijd is te zien in figuur 'totaal aantal verfilmde titels' in bijlage. Daarnaast heb ik een organisatorisch overzicht van de Nederlandse vrijdenkersbeweging en een overzicht van de deelcollectie tijdschriften in de bijlagen opgenomen. Bij elk van de figuren heb ik de periodisering aangegeven. Wanneer je ze naast elkaar legt wordt inzichtelijk waar de markeringspunten liggen. De tekst van het eerste deel van dit hoofdstuk kan dan ook in hoge mate als een toelichting op de schema's worden gelezen. Tot slot wil ik nog de kanttekening maken dat ik de inhoudelijke informatie over titels voornamelijk uit de secundaire literatuur heb gehaald. Ik heb dus geen inhoudelijke analyse van de bronnen gedaan, maar een analyse op titelniveau.

Periodisering

Om de geschiedenis van honderd jaar vrijdenkerspublicaties overzichtelijk te maken, heb ik het overzicht onderverdeeld in negen periodes, die elk gekenmerkt worden door een eigen karakter zowel in organisatorisch als in publicitair opzicht. Omdat het hoofddoel van vereniging De Dageraad de popularisering van het vrije denken was, is de ontwikkeling van de vrijdenkersbeweging in de negentiende eeuw in hoge mate verbonden geweest met die van het tijdschrift *De Dageraad*. Het is daarom niet toevallig dat *ups* en *downs* in de georganiseerde vrijdenkersbeweging tot op zekere hoogte kunnen worden afgelezen aan de lotgevallen van dit belangrijke vrijdenkersblad. Bloeiperiodes gingen gepaard met grote propagandistische activiteit. Voor de eerste helft van de twintigste eeuw geldt een zelfde soort wisselwerking. Zo markeert de instelling van een brochure-

handel door het Dageraadhoofdbestuur in 1909 het begin van een periode van groeiende invloed van de vrijdenkers en viel de grote bloeiperiode tijdens het interbellum samen met de verschijning van het veelgelezen verenigingsorgaan *De Vrijdenker*, de publicatie van een groot aantal populaire brochures en de radiotoespraken voor de VRO.

In dit hoofdstuk wordt bekeken hoe de bestaande geschiedschrijving van de vrijdenkersbeweging zich verhoudt tot de verzamelde publicatietitels. Enerzijds is het de bedoeling om de publicaties te plaatsen in de geschiedenis van de vrijdenkersbeweging zoals die in de secundaire literatuur naar voren komt, bijvoorbeeld bij Gerhard (1906), Ten Bokkel (2003), Noordenbos (1956), Noordenbos (1976), Baars (1981), Nabuurs (2003). Voor de negentiende eeuw bleek de periodisering van Ten Bokkel zeer bruikbaar, voor de twintigste eeuw Nabuurs – met een aanpassing in het tijdvak 1898–1918. Onderscheidend in mijn optiek zijn de ‘publicitaire’ markeringspunten, namelijk het stopzetten van *De Dageraad* in 1898 en de verschijning van *De Vrije Gedachte* een jaar later; de instelling van een brochurehandel in 1909 en propagandacommissie; en het stopzetten van *De Vrije Gedachte* in 1919 en begin van de landelijke *De Vrijdenker* in 1920.¹

Anderzijds wordt bekeken hoe de collectie aansluit op de secundaire literatuur. Van elke periode wordt een ‘publicitair’ en een organisatorisch profiel geschetst van de vrijdenkersbeweging. Publicitaire criteria zijn: soorten publicaties; reeksen; de stabiliteit van ‘kleurgevende publicaties’ (bijvoorbeeld de tijdschriften *De Dageraad* in de negentiende eeuw en *De Vrijdenker* in de twintigste eeuw); belangrijke auteurs en redacteurs (bijvoorbeeld A.H. Gerhard, Jan Hoving en Anton Constandse); belangrijke uitgevers en drukkers (zie ook het tweede hoofdstuk); thema’s en onderwerpen die in de publicaties aan bod kwamen (aanvankelijk anti-theologische en natuurwetenschappelijke onderwerpen, later ook sociaal-maatschappelijke kwesties, in de twintigste eeuw verschuiving naar anti-militarisme, democratie en mensenrechten); naar aanleiding waarvan kwamen publicaties tot stand (bijvoorbeeld politieke of andere actuele gebeurtenissen, transcripten van openbare debatten, speciale propaganda-acties, intern-organisatorische aangelegenheden); betreft het ‘origineel’ werk of omwerkingen respectievelijk vertalingen van bestaande publicaties; voor wie waren de publicaties bestemd (intellectueel niveau, bepaalde groepen); nationale of internationale invloed, publicaties van tegenstanders (bijvoorbeeld reacties op tijdschriftartikelen en brochures).

Voor het sociaal-organisatorisch profiel worden de volgende criteria gehanteerd: ontstaan, doelen en ledenaantallen van vrijdenkersorganisaties; organisatorische ontwikkelingen; politieke voorkeuren (links-liberaal, radicaal, sociaal-democratisch, anarchistisch, communistisch); belangrijke organisatorische figuren; maatschappelijke en politieke onderwerpen waar vrijdenkers over meepraatten; organisatie en activiteiten van tegenstanders.

De eerste periode begon met de uitgave van *De Dageraad* in 1855 en de oprichting een jaar later van de gelijknamige vereniging. Toen de eerste serie van dit blad wegens geldgebrek eind 1867 stopte, begon een periode van verbrokkeling op zowel publicitair als organisatievlak. De derde periode nam aanvang in 1879, toen de vrijdenkersbeweging zich reorganiseerde en een nieuwe serie van *De Dageraad* werd uitgegeven. Vanaf ongeveer 1888 gaf *De Dageraad*, naast twee goed lopende tijd-

¹ Nabuurs maakt een indeling de tijdvakken 1900–1913/14 en 1914–1933. Waarom hij de 1914 als markeringspunt kiest is echter nogal onduidelijk. Hij zwabbert heen en weer tussen thematische en organisatorische criteria. Mijn ‘publicitair’ criterium snijdt mijns inziens meer hout, zeker in combinatie gezien met het nieuwe voorzitterschap van *De Dageraad* door de energieke Willem Havers in 1909 en die van Hoving vanaf 1917, mijns inziens meer hout.

schriften, een stroom van brochures uit. Ook werd in deze vierde periode een Dageraadboekhandel geopend in Amsterdam. Met de uittocht van sociaal-democraten uit de vereniging vanaf 1897 en het ter ziele gaan van *De Dageraad* in 1898 brak de vijfde periode aan waarin de vrijdenkersbeweging een onopvallend bestaan leidde. Pas met de oprichting van een nieuwe brochurehandel in 1909 en de instelling van een propagandacommissie begon de invloed van de vrijdenkersbeweging weer te groeien. In deze zesde periode verschenen veel brochures en gelijktijdig maar liefst drie grote vrijdenkersbladen: *De Vrije Gedachte*, *De Vrijdenker* en *De Dageraad*. Vanaf het einde van de Eerste Wereldoorlog brak een nieuwe periode van grote bloei aan, op zowel organisatorisch gebied als op dat van de propaganda. Vanaf 1919 begon een nieuwe serie van *De Vrijdenker*, dat gedurende het hele interbellum het leidende vrijdenkersblad was. Ook begon de Vrijdenkers Radio Omroep in 1929 met het uitzenden van redevoeringen. De achtste periode begint in 1933, op het hoogtepunt van de bloei van de vrijdenkersbeweging. Toenemende repressie door de kabinetten Colijn en met name de katholieken en de nationaal-socialisten dwongen de vrijdenkers in de verdediging. Zij kwamen tot aan mei 1940 in gesproken woord en in geschrift op voor de mensenrechten en vrijheid van meningsuiting en protesteerden tegen oorlog, fascisme, nationaal-socialisme en jodenhaat. Tijdens de oorlog waren de vrijdenkersorganisaties verboden. Vanaf 1945 kan men een negende periode onderscheiden, waarin de vrijdenkersbeweging aanvankelijk weer opbloede, maar de groei niet wist door te zetten. Met het stopzetten van het blad *De Vrijdenker* en de naamsverandering van vereniging De Dageraad in De Vrije Gedachte in 1958 eindigt het overzicht van de geschiedenis van de vrijdenkersbeweging.

Periode I: ontstaan en beginjaren (1855–1867)

De eerste periode van de vrijdenkersbeweging kenmerkt zich door een explosie van vrijdenkersuitgaven, zowel in de vorm van tijdschriften als in de vorm van boeken, brochures en pamfletten. Een aantal vrijdenkers, waaronder C.J. van Heusden, S.M. Brakel en H.H. Huisman hadden vóór het beginjaar 1855 al enkele publicaties op hun naam staan die achteraf als vrijdenkerslectuur zijn te karakteriseren, maar vanaf de oprichting van het tijdschrift *De Dageraad* was er sprake van een ware stroomversnelling. Met name 1858 was een topjaar, toen er tegelijkertijd maar liefst zes verschillende periodieken verschenen. Vrijdenkersvereniging De Dageraad had tot 1886 nog geen eigen uitgeverij, maar enkele zeer actieve leden – met name F.C. Günst en R.C. d’Ablaing van Giessenburg – stelden hun eigen uitgeverijen in dienst van de vrije gedachte.

Praktisch alle bestaande historiografie laat de geschiedenis van de georganiseerde vrijdenkersbeweging beginnen met een boek. In 1854 verscheen het eerste deel van het aanvankelijk anoniem uitgegeven *Licht- en schadwbeelden uit de binnenlanden van Java door de Gebroeders Dag en Nacht*. Hierin werd – in gesprekken tussen de symbolische personen Nacht (het orthodox kerkgelof), Avondrood (het pantheïsme), Morgenrood (het materialistisch monisme) en Dag (het deïsme der natuur) – elke vorm van geopenbaarde godsdienst verworpen en daarvoor in de plaats gesteld de ‘natuurlijke godsdienst’, gebaseerd op de rede en gelovend in de natuur als kenbron van waarheid, wijsheid en goedheid. De schrijver was Franz Junghuhn (1809–1864), een natuuronderzoeker in dienst van het

Nederlands-Indische gouvernement en lid van de progressieve niet-reguliere vrijmetselaarsloge Post Nubila Lux (opgericht in 1851).²

Tien leden van deze loge – waaronder Junghuhn, Günst, d’Ablaing, S.M. Brakel en W.B. Westermann – verzonden in 1855 een door Junghuhn opgestelde prospectus voor een periodiek, waarin werd gesteld dat de misstanden in de samenleving hun oorsprong vonden in de dwaling en onware dogma’s van de kerkgenootschappen; de studie der natuurwetenschap werd aangeprezen als het krachtigste middel tegen bijgeloof; tegenover ‘blind geloof’ de rede werd geplaatst; en werd opgeroepen tot propaganda van deze denkbeelden. In oktober van dat jaar verscheen het lektijdschrift *De Dageraad, toegenijd aan de verspreiding van waarheid en verlichting in den geest van den natuurlijken godsdienst en zedeleer* (1855–1867, 1869–1870, 1879–1898), dat – afgezien van een paar onderbrekingen – in de negentiende eeuw de publicitaire ruggengraat zou vormen van de vrijdenkersbeweging.³ Tot de belangrijkste oprichters van het tijdschrift *De Dageraad* behoorden twee Amsterdamse boekhandelaars. De eerste was F.C. Günst (1823–1885), bij wie als uitgever het boek van Junghuhn was verschenen nadat de aanvankelijke uitgever van het eerste deel onder druk van de protestantse kerk de uitgave niet verder aandurfde. Günst gaf ook de eerste twee series van *De Dageraad* uit, alsmede de onregelmatig verschijnende *Maandbode op het gebied der redelijke beschaving* (1856–ca.1863), waarvan ten minste 16 afleveringen verschenen zijn.⁴ De tweede boekhandelaar was R.C. d’Ablaing van Giessenburg (1826–1904), die vanaf 1856 onder de naam R.C. Meijer ook als uitgever optrad.⁵ Beide zijn verantwoordelijk voor het grootste deel van de vrijdenkerspublicaties in deze periode.

In dezelfde maand als de verschijning van de eerste aflevering van *De Dageraad* richtte de utopisch socialist G.W. van der Voo in Rotterdam de vereniging De Lichtstraal (1855–1857) op, enkele maanden later gevolgd door het gelijknamige tijdschrift (1856–1859).⁶ Een jaar later werd te Amsterdam de vereniging De Dageraad opgericht, met als doel te zoeken naar waarheid, geleid aan de hand van natuur en rede. De vereniging ging in de eerste periode een radicaler koers varen dan het gelijknamige tijdschrift – hoewel haar oprichters nagenoeg dezelfde waren. Waar de laatste drager was van de deïstische denkbeelden van Junghuhn, werd de vereniging een vrije tribune waar allerlei soorten vrijdenkers elkaar konden ontmoeten: atheïsten, pantheïsten en materialisten.⁷ De Dageraad was en bleef vanaf haar oprichting de grootste en belangrijkste Nederlandse vrijdenkersorganisatie.

² A.H. Gerhard, ‘De Vereniging “De Dageraad” 1856-1906’, in: A.H. Gerhard (e.a.), *De Dageraad. Geschiedenis, Herinneringen en Beschouwingen. 1856-1906. Uitgave van de Vereniging De Dageraad* (Amsterdam: Vermeer, 1906) 1-56, aldaar 5–7; O. Noordenbos, ‘De Dageraad honderd jaar’, in: O. Noordenbos (e.a.), *Bevrijdend Denken. Gedenkbundel ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van de vrijdenkersvereniging De Dageraad* (Amsterdam: Wereldbibliotheek, 1956) 45–68, aldaar 47; O. Noordenbos, ‘Het atheïsme in Nederland in de negentiende eeuw. Een kritisch overzicht’, in: O. Noordenbos en P. Spigt, *Atheïsme in Nederland* (Nijmegen: SUN, 1976) 1-145, aldaar 31; Jan ten Bokkel, *Gidsen en genieën. De Dageraad en het vrije denken in Nederland 1855-1898* (Dieren: fama Maçonnicke Uitgeverij, 2003) 55–67

³ Gerhard, ‘De Dageraad 1856–1906’, 7–11; Noordenbos, ‘Het atheïsme in de negentiende eeuw’, 31–32

⁴ Wellicht een voortzetting van de *Maandbode op het gebied der Christelijke beschaving*, dat hij vanaf 1851 had uitgegeven?

⁵ Noordenbos, ‘De Dageraad honderd jaar’, 47

⁶ Gerhard, ‘De Dageraad 1856–1906’; M.J.F. Robijns, ‘Voo, Goose Wijnant van der’, in: *BWVA* (2002); Michiel Wielema, ‘Van der Voo en andere vrijdenkers’, in: *Filosofen aan de Maas: kroniek van vijfhonderd jaar wijsgerig denken in Rotterdam* (Baarn: Ambo, 1991) 134–141 1991; Tristan Haan, ‘Rudolf Carel d’Ablaing van Giessenburg’, in: Dethier, Hubert en Hubert Vandenbossche, *Woordenboek van Belgische en Nederlandse vrijdenkers*, deel I (Brussel: Vrije Universiteit Brussel, 1979) 29–61, aldaar 46

⁷ Noordenbos, ‘De Dageraad honderd jaar’, 47–48

D'Ablaing werd de eerste voorzitter (1855–1864) van De Dageraad. Gedurende de eerste periode van de vrijdenkersbeweging was hij een militant vrijdenker. Als uitgever was hij vooral een verspreider van ideeën en stromingen. In snel tempo liet hij bijvoorbeeld alle titels van de tweede golf saint-simonisme (een utopisch socialisme) in Nederland verschijnen. In het jaar 1858 betoonde d'Ablaing een 'maximale strijdlust'. Hij bedankte voor de Waalse gemeente, hetgeen hij in de krant liet zetten (deze tekst verscheen eveneens als brochure). Ook trad hij uit de loze Post Nubila Lux en bestempelde zich 'onder klaroenstoten' tot materialist. Hij redigeerde, schreef en vertaalde dat jaar voor drie gelijktijdige periodieken: *Het verbond der vrije gedachte*, dat als maandblad van de vereniging De Dageraad verscheen, *De Tijdgenoot op het gebied der rede* en *De regtbank des onderzoekes* (beide verschenen als bijbladen met een onduidelijke frequentie). Als verenigingsblad markeerde *Het verbond* een duidelijk verschil in stijl met *De dageraad*, al was het maar door het vaak voluit afdrucken van namen van leden en bestuurders en een internationaler oriëntatie. Elk van de drie bladen had vijftig abonnees. Het restant werd gebundeld in als *Bliksemschicht der XIXe eeuw*. In 1857–1858 had d'Ablaing nog zes afleveringen van *De Lichtstraal* uitgegeven, met een oplage van 75 en één (!) betalende abonnee. Aan het eind van 1864 kwamen twee grote uitgaven tot stand. De eerste was *Le Testament du Curé Meslier*, in drie delen met een oplage van 550. Het werk was geschreven door de Franse pastoor Jean Meslier (1664–1729), die daarin alle geloof aan God, de kerk en de structuur van de Franse prerevolutionaire maatschappij bestreed. D'Ablaing was de eerste die de oorspronkelijke tekst – honderdvijfendertig jaar na de dood van Meslier – durfde uit te geven. De invloed van deze uitgave in de propagandistische kanalen van de (internationale) klantenkring mogen volgens Haan niet worden onderschat. De tweede uitgave was de Nederlandse vertaling van *Das Leben Jesu* van 'moderne' bijbelcriticus D.F. Strauss.⁸ Het tijdschrift *De Omnibus. Jaarboek aan de algemeene belangen gewijd* (1865–1866), dat onder redactie stond van G. Broens (bekend onder het pseudoniem Hagiosimandre), gebruikte d'Ablaing als een 'speeltuin' voor de ontwikkeling van zijn radicaal-democratische ideeën (afschaffing van het koningschap, legers, erfrecht; invoering van inkomstenbelasting).⁹

De onderwerpen van boeken en brochures in deze periode werden overheerst door antitheologie, antiklerikalisme, bijbelkritiek, deïsme, pantheïsme, spinozisme, atheïsme, kerkverlating, afscheid van de kerk. Daarnaast was er veel aandacht voor de empirische natuurwetenschap.

Bijzondere aandacht verdienen de werken van Multatuli, die Günt en d'Ablaing in deze periode uitgaven. Zijn 'Het gebed van den onwetende' (1861) was waarschijnlijk de meest populaire tekst die ooit in *De Dageraad* was verschenen. Günt bracht de tekst ook als los pamflet in de handel, waarvan er zo'n vijfduizend exemplaren werden verkocht.¹⁰ Ook andere werken van Multatuli verschenen bij de vrijdenker-uitgevers voor het eerst, waaronder *Minnebrieven* (1861) en *Ideeën* (1862/1865). In 1864 bracht d'Ablaing een bloemlezing van Multatuli uit. In dat jaar sprak Multatuli in een reeks voordrachten op doordeweekse avonden voor De Dageraad.¹¹

De eerste periode eindigt in 1867 met het stopzetten van de eerste succesvolle serie van *De Dageraad* en de afscheiding van een groepje vrijdenkers in vereniging De Humaniteit.

⁸ Haan, 'Rudolf Carel d'Ablaing van Giessenburg', 37

⁹ Ibidem, 47–48

¹⁰ Nop Maas, 'Als een priester op zijn spreekstoel. Multatuli en het tijdschrift *De Dageraad*', Peter Derckx (e.a.), *Voor menselijkheid of tegen godsdienst? Humanisme in Nederland 1850–1960* (Hilversum: Verloren, 1998) 71–73

¹¹ Haan, 'Rudolf Carel d'Ablaing van Giessenburg', 44

Periode II: verbrokkeling (1867–1879)

Kenmerkend voor de tweede periode is een sterke verbrokkeling en fragmentering op zowel organisatorisch als op publicitair vlak. Toch werd er door de vrijdenkers nog heel wat afgeschreven (uit deze moeilijke periode zijn bijvoorbeeld aanzienlijk meer pagina's gevonden dan uit de perioden 1898–1909 en 1945–1958; zie het betreffende overzicht in de bijlage). Noordenbos karakteriseert deze periode als één van uitbreiding en verdieping van de vrije gedachte.¹²

De Dageraad was volgens Gerhard één van de belangrijkste voedingsbronnen voor de opkomende arbeidersbeweging. In 1869 werd de Eerste Internationale door bijna uitsluitend vrijdenkers gesticht. In de jaren zeventig had ook het opkomende links-liberalisme en radicalisme banden met de vrije gedachte.¹³ Het overwegend literaire tijdschrift *De Banier. Tijdschrift van 'Het Jonge Holland'* (1875–1880), waarin onder meer de spinozist H.J. Betz (1843–1905) schreef, besteedde veel aandacht aan materialisme, vrijdenken, socialisme en anarchisme. Het vooruitstrevend-liberale tijdschrift *Vragen des Tijds* (1875–), verbonden met Samuel van Houten (1837–1930), bestreed de door de kerkleer gestimuleerde 'lijdzaamheid' bij mensen. Hierin verschenen ook artikelen van de voormalig predikant J.W. Straatman (1825–1882) over het individualistische en onethische karakter van het Christendom.¹⁴

In 1867 vond er een scheuring plaats in De Dageraad. Een aantal socialistisch en deïstisch/pantheïstisch georiënteerde leden – waaronder H.J. Berlin (†1872) en E.H. Hartman (1811–1873) – richtten in dat jaar vereniging De Humaniteit op (1867–1878). Berlin, schrijver van *Het Pantheïsme* (1857), werd de belangrijkste voorzitter. De Humaniteit publiceerde verschillende brochures, waaronder een aantal van genoemde oprichters en erevoorzitter Johannes van Vloten (bijvoorbeeld *Tweederlei Volksgijf*, waarin Van Vloten de moderne theologie en de jenever tot de twee voornaamste volkskwalen bestempelde). Hoewel in 1869 nog een poging was ondernomen tot de stichting van een Nederlandsche Vrijdenkersbond, werd daar na 1870 niets meer van vernomen. Vanaf begin jaren zeventig ontbrak de landelijke cohesie in de vrijdenkersbeweging. De Dageraad leidde een kwijnend bestaan en hield zelfs na het aftreden van Huisman als voorzitter een winterslaap van 1871 tot 1873. Van 1873 tot 1876 werd de vereniging omgedoopt in Het Vrije Onderzoek. In 1875 werd Vrije Studie te Delft opgericht, maar ook daar ging weinig van uit. Belangrijke brochures op organisatorisch gebied in deze periode waren het *Manifest van de verenigingen De Humaniteit en Het Vrije Onderzoek* (1875) en het verslag van het twintigjarig bestaan van De Dageraad (1876).

Deze periode laat ook een verbrokkeling zien in de uitgaven van tijdschriften, die elkaar min of meer opvolgen. Halverwege 1867 stopte het tijdschrift De Dageraad vanwege financiële moeilijkheden. Vanaf 1868 verzorgde de redactie nog wel een pamflettenreeks onder de titel *Het Nederlandsch Traktaat Genootschap voor Onderzoekers*, dat de 'propaganda op het gebied van den redelijken godsdienst' tot doel had.¹⁵ Toen De Dageraad begin 1869 als verenigingsorgaan terugkeerde (1869–1870), gingen er stemmen op om het blad een liberaalvooruitstrevend 'orgaan der democra-

¹² Noordenbos, 'Het atheïsme in de negentiende eeuw', 64–76

¹³ Gerhard, 'De Dageraad 1856–1906', 20–22

¹⁴ Noordenbos, 'Het atheïsme in de negentiende eeuw', 70–76

¹⁵ Archief De Dageraad, IISG, inv.nr.

tie' te maken, maar bij gebrek aan eenstemmigheid mislukte dat. Van der Voo, Westermann en Günst realiseerden hun plannen later bij de overname van het Haagse Stuiversblad, dat werd omgedoopt tot *De Toekomst* (1870–1872). Dit tijdschrift, dat zich vooral richtte op de kleine burgerij en de ontwikkelde werklieden, werd het officieuze orgaan van De Dageraad.¹⁶ Omdat het blad volgens de socialistische mederedacteur Monterossi (Rodenback) niet ver genoeg ging, splitste hij zich af met *De Vrijheid* (1871).¹⁷

De Rotterdamse utopisch-socialist G.W. van der Voo richtte in deze periode *De Rotterdamsche Lantaren* (1868–1869) en *De Tolk van den Vooruitgang* (1876–1878) op. In het eerste blad, dat vanaf eind februari 1869 tevens diende als orgaan voor de vereniging 'het algemeen stemrecht', werden actuele politieke en sociale vraagstukken besproken. Het tweede tijdschrift, waarvan B.P. Korteweg in 1878 redacteur werd, droeg als ondertitel 'tijdschrift ter bevordering op zedelijk, verstandelijk en stoffelijk gebied, met veler medewerking'. Onder meer de darwinist H.H. Hartogh Heys van Zouteveen en de uitgesproken atheïsten B.P. Korteweg (onder het pseudoniem T. Mousset) en F. Feringa hebben in dit blad geschreven. Dit blad was sociaal vooruitstrevend, met aandacht voor onder meer de emancipatie van de vrouw, het atheïsme in nauwe samenhang met het streven naar sociale vooruitgang en de arbeidersbeweging.¹⁸ Van 1870 tot 1874 werd het atheïsme vanuit natuurwetenschappelijke hoek verdedigd door de Groninger Multatuliaan F. Feringa (1840–1905), schrijver van *Democratie en Wetenschap* (1870). Feringa kwam op voor de vrije gedachte in de tijdschriften *Het Noorden* (1870–1875) en *De Vrije Gedachte* (1872–1874).¹⁹ Dwars door de eerste drie perioden heen verschenen *De Levensbode* (1865–1881) en *De Humanist. Tijdschrift voor geloofsvrije menselijke beschaving en veredeling* (1882–1883), waarin de spinozisten J. van Vloten (1818–1883) en H.J. Betz de godsdienst aanvielen – in het bijzonder de moderne theologie – en een sociaal bewogen liberalisme propageerden.²⁰

In de tweede en derde periode verschenen trouwens aanzienlijk minder brochures en pamfletten dan in de voorgaande, vooral vanaf de 'winterslaap' van De Dageraad. Men legde zich voornamelijk toe op tijdschriftenpublicaties. Dit beeld ziet men nog in versterkte mate bij de derde periode.

Periode III: reorganisatie en bloei. Socialisme versus liberalisme (1879–1888)

De derde periode begint met de voortzetting van het tijdschrift *De Dageraad* (1879–1898) in haar langste en voor haar tijd uiterst succesvolle serie. Deze *Dageraad* met een uitgesproken materialistische en atheïstische strekking, was in de derde en vierde periode het vlaggenschip van de vrijdenkersbeweging. Ook op organisatorisch vlak was er sprake van herstel en bloei.

In het jaar 1879 fuseerden De Humaniteit en De Dageraad in een gereorganiseerd verband. Vanaf dat moment begon een opmerkelijke herleving. Voorzitters van De Dageraad gedurende deze periode waren nieuwkomers: in 1879–1880 en 1882–1889 P.C.F. Frowein (1854–1917) en in 1880–1882 de darwinist H.H. Hartogh Heys van Zouteveen (1841–1891). Laatstgenoemde was bekend geworden door zijn uitstekende vertalingen van Darwin en zijn boek *Over den oorsprong der godsdien-*

¹⁶ Baars, 'Eenheid in verscheidenheid', 105; Noordenbos, 'De Dageraad honderd jaar', 50

¹⁷ Gerhard, 'De Dageraad 1856–1906', 23

¹⁸ Wielema, 'Van der Voo en andere vrijdenkers', 138–139; Noordenbos, 'Het atheïsme in de negentiende eeuw', 64–76

¹⁹ Gerhard, 'De Dageraad 1856–1906', 23; Noordenbos, 'Het atheïsme in de negentiende eeuw', 64–76

²⁰ Noordenbos, 'Het atheïsme in de negentiende eeuw', 46–57

stige denkebeelden van een evolutionistisch standpunt (1883). Hierin had hij lovende citaten verwerkt uit briefwisselingen met C.P. Tiele, A.D. Loman en A. Kuenen. Toen Tiele hem dit kwalijk nam, schreef Hartogh Heys de polemische brochure *Theologisch dubbelboekhouden* (1884), waarin hij de moderne theoloog verweet er twee waarheden op na te houden, namelijk één voor de private correspondentie en één voor de openbaarheid.²¹

Nadat in 1882 de ballotage voor nieuwe leden van De Dageraad werd versoepeld, vertrok d’Ablaing met een aantal volgelingen (zie een circulaire van De Dageraad uit dat jaar) om begin 1883 voor korte tijd vereniging De Humaniteit (1883–1885) te doen laten herleven. Baars plaatst deze afsplitsing in de context van een generatiekloof tussen oude getrouwen van de vrijdenkersbeweging en op het gebied van maatschappelijke hervorming radicalere nieuwe leden die op het tijdschrift *De Dageraad* waren afgekomen.²² D’Ablaing gaf nog het maatschappelijk conservatieve tijdschrift *Recht door Zee* (1882–1884) uit, dat op een uitgesproken materialistisch en atheïstisch vrijdenkersstandpunt stond.²³

Ook andere nieuwe vrijdenkersverenigingen zagen in deze periode het licht. In Rotterdam richtten W. Meng, J. Hobbel en G.W. van der Voo de vereniging Het Vrije Woord (1882–1889) op, dat in feite helemaal draaide om Meng. Deze vereniging fuseerde eind jaren tachtig met de door Meng opgerichte vereniging Wie Denkt Overwint.²⁴ Enkele voordrachten van Meng werden in brochurevorm uitgegeven. In den Haag bestond vereniging De Vrije Gedachte (1882–ca.1886), waarbij de socialist F. Domela Nieuwenhuis betrokken raakte. Verder werd in 1887 de eerste plaatselijke afdeling van De Dageraad gesticht (te Haarlem).

De vrijdenkersbeweging wordt in deze periode gekenmerkt door de strijd tussen socialisten en liberalen. In 1883 ontstond er een groeiende tegenstelling tussen liberaal-‘burgelijke’ en socialistische vrijdenkers. Het wantrouwen kwam onder andere tot uitdrukking in de brochure *Socialistisch Onverstand* (1883) door Jan Hobbel en Elise Haighton. Dit was voor F. Domela Nieuwenhuis, die zich persoonlijk aangevallen voelde, aanleiding om te bedanken als bestuurslid van De Dageraad. Hij verliet korte tijd later, samen met de socialisten H.C. Muller en J.A. Fortuyn, de vereniging. Desondanks ging vanaf 1885 het sociale vraagstuk meer op de voorgrond treden in de vereniging en het gelijknamige tijdschrift.²⁵

Naast de sociale kwestie en de strijd tussen liberalen en socialisten, bleven in deze periode het hoofdonderwerp van De Dageraad het gebied van antitheologische en antiklerikale problemen, waaronder de eed, crematies, het voor de bijstand verplichte kerklidmaatschap, de scheiding van kerk en staat. Ook werd er gediscussieerd over de vraag of het lidmaatschap van De Dageraad wel met dat van een kerkgenootschap te combineren was. Andere aandachtspunten waren onder meer Giordano Bruno (rond 1888 was er veel ophef over de plaatsing van een standbeeld in Rome van

²¹ Spigt, ‘Raddraaiers der redelijkheid. Portretten van vrijdenkers’, in: O. Noordenbos en P. Spigt, *Atheïsme en vrijdenken in Nederland* (Nijmegen: SUN, 1979) 188–189

²² Jan Baars, ‘Eenheid in verscheidenheid. Sociale aspecten van de Nederlandse Vrijdenkersbeweging 1856–1981’, in: Jan Baars (e.a.), *125 jaar vrijdenken. Een jubileumuitgave* (Rotterdam: De Vrije Gedachte, 1981) 97–142, aldaar 106–108

²³ Noordenbos, ‘Het atheïsme in de negentiende eeuw’, 101–109

²⁴ Jannes Houkes, ‘Willem Meng en zijn verenigingen “Het Vrije Woord” en “Wie denkt overwint”’, in: *Bulletin Nederlandse Arbeidersbeweging* nr. 40 (december 1995) 8–45

²⁵ Baars, ‘Eenheid in verscheidenheid’, 108–111; Noordenbos, ‘De Dageraad honderd jaar’, 51; Gerhard, ‘De Dageraad 1856–1906’, 32–33

deze in 1600 als ketter levend verbrande monnik), de oprichting van de Nieuw-Malthusiaansche Bond (1883), de vrouwenkwestie, algemeen stemrecht, persoonlijke dienstplicht, prostitutie, kwakzalverij, spiritisme en lijkverbranding. Men voelde zich vertegenwoordiger van een radicale voorhoede.²⁶

Periode IV: propaganda en grote bloei (1888–1897)

Markeringspunten voor het begin van de vierde periode zijn een ingrijpende verandering van de redactie van het tijdschrift *De Dageraad* en de instelling van een eigen Dageraaduitgeverij, die vanaf 1888 een stroom van (propaganda)brochures uitgaf. Ook kreeg De Dageraad een nieuwe voorzitter (1888–1906) in de persoon van de bedaarde Hendrik de Vries, die de vereniging beschouwde als een discussieplatform van radicalen, een soort discussie- en opleidingsinstituut voor de vooruitgang: 'In haren besten vorm zou deze vereeniging het intellectuele middelpunt der geheele vooruitstrevende beweging moeten zijn, in zich bevattende de beste krachten der verschillende radicale en ultraradicalen groepen, die daar alle vraagstukken onderzoeken zonder vooropgesteld religieus of politiek dogma. Ieder zou daarna naar eigene opvatting de resultaten van dat onderzoek (dienen te) brengen in zijne politieke vereeniging, waar ze de aanleiding zouden (kunnen) worden tot daden.'²⁷

In 1888 werd *De Dageraad* ingrijpend gereorganiseerd. Bestond tot die tijd de redactie uit leden van het (hoofd)bestuur, nu werd een nieuwe redactie samengesteld bestaande uit J. van den Ende (pseudoniem van K.O. Meinsma), H.F.A. Peypers, J.G. ten Bokkel ('de theologie en de theologen: ziedaar de remschoenen der beschaving en der ontwikkeling'), A.H. Gerhard en P. Westra – de meest succesvolle redactie van *De Dageraad* uit haar geschiedenis, die het blad meer dan duizend abonnees zou bezorgen.²⁸

Naast *De Dageraad* was in 1888 te Amsterdam het tijdschrift *De Vrijdenker* (1888–ca.1888) verschenen, waarover in de literatuur trouwens geen melding wordt gemaakt. Vier jaar later verscheen bij de afdeling Rotterdam een andere *De Vrijdenker* (1892–1899), die minder intellectualistisch van toon was dan *De Dageraad*. Al in het eerste jaar telde dit blad zo'n duizend abonnees. De feministe en dageradiane W. Drucker begon in deze periode het weekblad *Evolutie* (1893–1926), dat wel als een verwant maar niet als vrijdenkersperiodiek beschouwd kan worden.

Nadat al eerder was gepleit voor de zo goedkoop mogelijke uitgave en verspreiding van populair-wetenschappelijke en antitheologische werkjes, werd door De Dageraad in 1888 een fonds voor dat doel in het leven geroepen.²⁹ Vanaf die tijd publiceerde de eigen uitgeverij van De Dageraad – die aan de titelbladen van het gelijknamige tijdschrift te zien in 1886 was gestart – een stroom van (propaganda)brochures in grote en goedkope oplagen. Omstreeks 1890 werd een Dageraadboekhandel in het leven geroepen. Veel van de teksten in de brochures waren eerder als artikel in *De Dageraad* verschenen. De belangrijkste en meest invloedrijke brochures waren *Tegenstrijdige teksten in den bijbel* (1888; 10.000 exemplaren) en *Dominee, pastoor of Rabbi* (1890; 47.000 exemplaren). Deze brochures werden zonder auteursvermelding uitgegeven, om ze de volle slagkracht van de vereniging te geven. Zij brachten volgens Gerhard 'heel wat pennen en nog veel meer monden in bewe-

²⁶ Ten Bokkel, *Gidsen en genieën*, 190–197; Noordenbos, 'De Dageraad honderd jaar', 51

²⁷ *De Dageraad* (1888/1889) 124; als geciteerd door Ten Bokkel, *Gidsen en genieën*, 193

²⁸ Ten Bokkel, *Gidsen en genieën*, 193, 206

²⁹ D. Buys Dz., 'Propaganda', *De Dageraad* (1885/1886 deel II) 31–33

ging.³⁰ Andere brochures waren onder meer *Giordano Bruno, een martelaar der vrije gedachte* (1889), *Michael Servet* (1889), de *Dageraads-scheurkalender 1890* (1889), *Mozes of Darwin. Een schoolkwestie* (1890), *De school der toekomst* (1893; over weeshuis Prévost) en diverse vertalingen van teksten door de Amerikaanse vrijdenker Robert Ingersoll (*Goden, Voltaire, Vrijheid, Waarheid*). Ook Elsterfänger von Weidenbusch' *Over twijfel en zekerheid* (1893) en *Het rationalisme in Europa* (1894) door W.E. Hartpole Lecky waren reeds eerder in afleveringen in *De Dageraad* gepubliceerd. Daarnaast verschenen goedkope herdrukken van oudere uitgaven, waaronder *Zal het socialisme voordeel aanbrengen?* (1884), de *Geloofsbelijdenis van een hedendaagsch natuuronderzoeker* (ca.1888) van Haeckel, de jubileumuitgave van Büchners *Kracht en Stof* (1894) en *Onze grootste vijand* (1896) door Jac. Rademacher. Opvallend is, dat de vrijdenkers naast 'eigen werk' veel buitenlandse teksten vertaalden. Grote zorg werd besteed aan het boek *Ter nagedachtenis aan Multatuli* (1892), naar aanleiding van diens vijfde sterfdag.

Aparte vermelding verdienen de 'Vliegende Blaadjes van De Dageraad'. Deze pamflettenserie met overdrukken uit *De Dageraad* waren – voor het eerst – speciaal bestemd om gratis of voor één cent per stuk verkocht te worden voor een maximaal bereik onder het volk.³¹ Naar mijn weten zijn er slechts twee afleveringen van verschenen, *Hedendaagsche Wonderen* (1893) en *Hemel-Loodsen* (1893).

In 1890 werd het Nederlandsch Vrijdenkersfonds opgericht, gevolgd door de oprichting van De Weezenkas in 1895. Deze liet een onderzoek instellen naar de werking van een door vrijdenkers bestuurd weeshuis Prévost te Cempuis (Frankrijk), waarvan het rapport verscheen onder de titel *De alzijdige opvoeding* (1895). Van de Weezenkas verschenen in deze periode nog verschillende andere brochures en pamfletten ter ledenwerving en over opvoeding zonder geloofsdogma.³²

Vanaf 1897 maakten sociaal-democraten zich los van de vrijdenkersbeweging. De socialistische beweging ging (na de oprichting van de SDAP in 1894) ten volle onder eigen vlag varen. Met de leuze 'godsdienst is privaatzaak' werd de strijd voor de vrije gedachte als een overwonnen en voor de politieke partij schadelijk standpunt verklaard. De kern van De Dageraad schoof op in de richting van anarchistisch en antiparlementair.³³ Het einde van deze periode wordt gemarkeerd door deze leegloop van sociaal-democraten uit de vrijdenkersbeweging de opheffing van *De Dageraad*.

In publicitair opzicht valt er trouwens een interessant verschil op tussen de publicaties uit de negentiende en die uit de twintigste eeuw. Het voornaamste vehikel voor de vrijdenkerspropaganda in de tweede helft van de negentiende eeuw was het tijdschrift (ruim 85% van de verfilmde vrijdenkerspublicaties in deze periode). Alleen al de negentiende-eeuwse *Dageraad* heeft een omvang van meer dan 28.000 pagina's (ruim 56% van alle verfilmde vrijdenkerspublicaties uit deze periode). Een aanzienlijk deel van de afzonderlijke brochures die de eerste vier jaar vanaf de oprichting van vereniging De Dageraad werden gepubliceerd waren verslagen van vergaderingen. Dat soort verslagen werden later in periodieken opgenomen. Pas vanaf 1888 ging De Dageraad op grote schaal populaire brochures uitgeven. Van de eerste helft van de twintigste eeuw ligt de verhouding anders. Uit deze periode zijn er iets meer pagina's van brochures en boeken (53%) verfilmd dan van tijdschriften (47%). Voor de uitgave en verspreiding van veel van deze brochures had De Dageraad een

³⁰ Gerhard, 'De Dageraad 1856–1906', 37–38; Ten Bokkel, *Gidsen en genieën*, 217–223

³¹ 'Vliegende blaadjes', *De Dageraad* (1892/1893) 182

³² Piet Hoekman en Jannes Houkes, *De Weezenkas, Vereniging op de grondslag van het beginsel 'Opvoeding zonder geloofsdogma' 1896–1996* (Amsterdam, 1996) 49–60, 317

³³ Noordenbos, 'De Dageraad honderd jaar', 54

propagandacommissie in het leven geroepen. Ook is het is opvallend dat uit de tweede helft van de negentiende eeuw ongeveer evenveel pagina's aan vrijdenkersmateriaal verzameld zijn als uit de eerste helft van de twintigste eeuw.

Periode V: onopvallend bestaan (1898–1909)

Met de leegloop van de vereniging De Dageraad, leidde de vrijdenkersbeweging gedurende dit decennium een onopvallend bestaan. Niet alleen telde De Dageraad in deze periode (in vergelijking met de jaren negentig) weinig leden, ook het aantal pagina's aan publicaties sinds het ontstaan van de vrijdenkersbeweging beleefde in deze periode een absoluut dieptepunt.

Voor een belangrijk deel is dat te wijten aan de opheffing van het tijdschrift *De Dageraad*, dat het begin van deze periode markeert. Volgens redacteur A.H. Gerhard voldeed het tijdschrift niet meer als propaganda onder kerkgelovigen; de strijd tegen het kerkgeloof moest met natuurwetenschap gevoerd worden in plaats van met (anti)theologische argumenten; de taak van de vrijdenkers bleef 'het bevorderen van kennis en het verdedigen van vrijheid van geweten en gedachtenuiting'.³⁴

Het Rotterdamse blad *De Vrijdenker* werd vervolgens omgedoopt tot *De Vrije Gedachte, weekblad voor Nederlandsche vrijdenkers* (1899–1919), dat vanaf juli 1899 als landelijk verenigingsorgaan verscheen onder redactie van A.H. Gerhard. Het onderging vervolgens een aantal veranderingen. In 1907 werd het weekblad opgevolgd door het tijdschrift *De Vrije Gedachte, orgaan voor Nederlandsche vrijdenkers* onder redactie van A.E. Mendell (uitgave van de N.V. tot exploitatie van het tijdschrift 'De Vrije Gedachte' te Amsterdam).³⁵ Naast organisatorische zaken bevatte dit blad volgens Nabuurs artikelen waarvan de meeste filosofisch-theoretisch van aard waren. Ze handelden vooral over de relatie tussen godsdienst en wetenschap, over zedelijkheid, de geschiedenis en de grondslagen van de vereniging, en af en toe over anti-militarisme. Medewerkers waren Wilhelmina Drucker, A.H. Gerhard, Willem Havers en Willem Meijer.³⁶ In feite was dit de enige vrijdenkersperiodiek die in deze periode verscheen.

De directie van de Dageraadboekhandel te Amsterdam was in deze en de voorgaande periode in handen van L.J. Vermeer en zou dat blijven tot 1911. In het fonds kwamen in deze periode – parallel met de koers van de vereniging – brochures met een anarchistische signatuur, zoals teksten van F. Domela Nieuwenhuis (nadat hij vanaf het internationaal vrijdenkerscongres te Rome in 1904 weer actief was geworden in de vrijdenkersbeweging³⁷), Henriëtte Hoogeveen (uit haar anarchistische vrijdenkersperiode) en Bernard Damme, naast de gebruikelijke antitheologische, antiklerikale en populair-natuurwetenschappelijke publicaties.

Er verschenen veel vertalingen, onder meer van Gizycki, Kropotkin, Renard, Haeckel, Büchner, Ingersoll, Kraepelin, Gohier, Grassmann, Lea en Specht (waarvan de meeste overigens niet nieuw).

³⁴ Ten Bokkel, *Gidsen en genieën*, 210–213; Noordenbos, *Het atheïsme in de negentiende eeuw*, 108–109; Noordenbos 1956: 53–54

³⁵ Noordenbos, 'De Dageraad honderd jaar', 54

³⁶ Nabuurs, *Vrijdenkers in verzuimd Nederland*, 49–50

³⁷ Rudolf de Jong, 'Ferdinand Domela Nieuwenhuis', in: Hubert Dethier en Hubert Vandenbossche, *Woordenboek van Belgische en Nederlandsche vrijdenkers*, deel I (Brussel: Vrije Universiteit, 1979) 107–122, aldaar 119

Vermeer bracht tevens een aantal brochures uit van de arts en Dageraadvoorzitter Hendrik de Vries en van de christenanarchist N.J.C. Schermerhorn, die via de brochure *Dominee, pastoor en rabbi* zijn weg naar het vrijdenken gevonden had. Van zijn hand verscheen *Een verderfelijke kerkelijk leerstuk* (1907).

Van de atheïstische ex-priester H.J. van Vorst verschenen tussen 1905 en 1910 een aantal brochures. Zijn militant-antiklerikale blad *De Kruisspin, maandblad tegen Priesterheerschappij en Godsdienst* (1910–1910) gaf hij uit toen hij in Maastricht woonde, midden in het Nederlandse katholieke ‘spinnenweb’ Limburg. Dit blad droeg het motto: ‘De groote, zwarte, klerikale Kruisspin, die haar vieze pooten geslagen houdt om het “donkerste Zuiden”’.

Vermeldenswaard is nog het jubileumboek van De Dageraad uit 1906, waarin naast het bekende artikel van A.H. Gerhard over de geschiedenis van de eerste vijftig jaar van de vrijdenkersbeweging een groot aantal bijdragen staan van de meest uiteenlopende vrijdenkers en verwante figuren uit binnen- en buitenland.³⁸

In 1901 werd het in 1887 door de Sociaal Democratische Bond opgerichte ‘Fonds tot Uitkeering bij Overlijden’ (FtUbO) overgenomen door het Nederlandsch Vrijdenkers Fonds. Het werd bij die gelegenheid opgedoopt tot ‘Aurora’ (vanaf 1904 Levensverzekering Aurora). Het fonds werd bestuurd door vijf leden van het NVF, vijf leden van De Weezenkas en twee afgevaardigden van de verzekerden.³⁹ Behalve jarenlange advertenties in onder meer de vrijdenkersbladen en ander propagandamateriaal, zijn er van Aurora geen eigen uitgaven bekend. Hiermee kan worden geconstateerd, dat wanneer men voor de vrijdenkersbeweging louter op oorspronkelijke publicaties afgaat, een tak van de beweging over het hoofd kan worden gezien.

Deze periode wordt afgesloten met enerzijds het instellen van de brochurehandel onder het hoofdbestuur van De Dageraad in 1909 en de start van een intensieve propagandacampagne voor de vrije gedachte; en anderzijds nieuwe impulsen op het vlak van de tijdschriften.

Periode VI: intensieve propaganda en groeiende invloed (1909–1919)

Deze periode wordt gekenmerkt door een groeiende (maatschappelijke) invloed van De Dageraad gepaard aan intensief gevoerde propaganda, differentiatie van vrijdenkerstijdschriften en een verbinding van de vrije gedachte met het anti-militarisme. In deze periode zagen veel vrijdenkersgeschreven het licht, maar ook tegenstanders schroomden niet om met tegengeluiden voor de dag te komen. Daardoor kreeg deze periode, meer dan voorheen, het karakter van ‘pro-en-contra’ (genoemd naar een brochureserie die precies in deze periode werd uitgegeven door Hollandia te Baarn).

Vanaf omstreeks 1909 groeide de aanhang van De Dageraad met honderden leden. Nabuurs schrijft dit toe aan de bewapeningswedloop, het toenemende militarisme van Duitsland, Frankrijk, Oostenrijk, Rusland en Engeland. In *De Vrije Gedachte* werd veel geschreven over de conflicten op de Balkan en een dreiging van een grote oorlog. Vanaf de Eerste Wereldoorlog raakten de vrijdenkers duidelijker betrokken bij Internationale Anti-Militaristische Vereniging (IAMV) van F. Domela

³⁸ Nabuurs, ‘Vrijdenkers in verzuild Nederland’, 116–117

³⁹ Hoekman en Houkes, Sociale zekerheid in eigen kring, 95–96

Nieuwenhuis en de christenpacifist Bart de Ligt en bij politiek-maatschappelijke kwesties. Zij voerden bijvoorbeeld acties voor afschaffing van de eedswang, vóór het toestaan van crematie, voor de Nieuw-Mathusiaansche Bond, tegen vivisectie en voor vrouwenkiesrecht. Deze tendens van politiek-maatschappelijke betrokkenheid werd gedurende het interbellum alleen maar sterker.⁴⁰

In deze periode voerde De Dageraad een grootscheepse propagandacampagne. De militantere Willem Havers nam het voorzitterschap (1909–1917) in 1909 over van Frowein. In datzelfde jaar werd een brochurehandel door het HB ingesteld, die de oude brochures opnieuw zou uitgeven en tevens een reeks nieuwe uitgaf. Eveneens werd er in Amsterdam een Propagandacommissie in het leven geroepen, die zorgde voor de verspreiding van brochures en zelf diverse convocaties en pamfletten uitgaf, waaronder drie afleveringen in de Propagandaserie 'De Dageraad' (1915). Er werd door de commissie een Steunfonds voor de verspreiding van gratis vrijdenkerslectuur ingesteld: van de brochure *Vrijdenkers en militaristen* door FDN waren er in mei 1918 reeds 40.000 exemplaren verspreid en van diverse vlugschriften – *God, De hemel, De ware kerk* en *De ware boeman*, allen uitgegeven omstreeks 1914 – waren er 60.000 exemplaren verspreid over twintig plaatsen in heel Nederland.⁴¹ Onder het motto 'Lezende mensen worden denkende mensen' werden er speciale propagandapakketten samengesteld. In 1916 werden bij aanschaf van het pas verschenen boek *In de greep van het barbarisme* (1916) van B. Reijndorp maar liefst twintig verschillende brochures cadeau gegeven.⁴² In 1913 gaf het hoofdbestuur een *Dageraads Jaarboekje* (1913) uit, dat fungeerde als een wegwijzer in de vrijdenkersbeweging (Hoewel dit boekje de 'eerste jaargang' heet te zijn, kwam een vervolg pas in 1927 met *Een wegwijzer voor den ongeloonigen Nederlander*).

Ook wat betreft de vrijdenkerstijdschriften was er sprake van nieuwe impulsen. De anarchistische boekhandelaar en uitgever J. van Loo had in 1908 het onafhankelijke vrijdenkersblad *De Dageraad, weekblad ter bestrijding van den godsdienst in al zijn vormen* (1908–1925) opgericht, dat een anarchistisch-atheïstisch (proletarisch) karakter kreeg en expliciet bedoeld was als propagandablade.⁴³ Baars ziet dit in het licht van de bij het anarchisme aanwezige neiging tot individualisme, dat in de jaren voor de Eerste Wereldoorlog leidde tot verbrokkeling in de vrijdenkersbeweging.⁴⁴ Nabuurs heeft de indruk dat men geen hekel had aan dit tweede orgaan binnen de vrijdenkersbeweging. Het behandelde onderwerpen als 'de kleinzielige sexuele moraal van de christenen', Multatuli, kritiek op *De Vrijdenker* en het hoofdbestuur van De Dageraad, later het fascisme van Mussolini en de Paus, het 'militarisme', anarchisme en syndicalisme en de grondslagen van de vrijdenkersbeweging. Aan het blad werkte onder meer Domela Nieuwenhuis, H.J. van Vorst (ex-pater Coelestinus) en A.J. Lansens mee.⁴⁵

⁴⁰ Ibidem, 16

⁴¹ J.H. Verwoest, 'Steunfonds voor verspreiding van gratis vrijdenkerslectuur' (Amsterdam, mei 1918) [verfilmd als MM-VD B-376.24], archief De Dageraad, IISG, inv.nr. 6.078

⁴² J.H. Verwoest, 'Ten einde den Brochurehandel onzer Ver. algemeen bekend te maken [...]' (Amsterdam, ca.1916) [verfilmd als MM-VD B-376.19] en J.H. Verwoest, 'Onze Brochure Verkoop' (Amsterdam, ca.1916) [verfilmd als B-376.20], beide Archief De Dageraad, IISG, inv.nr. 6.078

⁴³ De Jong, 'Ferdinand Domela Nieuwenhuis', 120–121; Noordenbos, 'De Dageraad honderd jaar', 56

⁴⁴ Baars, 'Eenheid in verscheidenheid', 121

⁴⁵ Nabuurs, *Vrijdenkers in verzuimd Nederland*, 50–52; Noordenbos, 'De Dageraad honderd jaar', 56

Bij Van Loo verscheen in 1914 ook enkele afleveringen van het blad *Ontwikkeling* (1914–1914), onder redactie van de vrijdenker Hendrik Schutjes, waaraan onder anderen meewerkten J.A.M van den Brink, Domela Nieuwenhuis en A.S.H. Booms.⁴⁶

Een derde vrijdenkersblad dat werd opgericht in deze periode was *De Vrijdenker* (1913–1915) onder redactie van Jan Hoving. Dit blad was uit onvrede met de inhoud en de vormgeving van *De Vrije Gedachte* begonnen als blad van de afdeling Amsterdam, maar van 1915 tot 1919 opgenomen in het landelijke verenigingsorgaan. Tot de medewerkers van dit blad behoorden J.A.M. van den Brink, F.M. Wibaut en Leo Polak.⁴⁷ Een ander afdelingsblaadje van De Dageraad was het Haagse *Op den Uitkijk* (ca.1912).

Een indicatie voor de groeiende invloed was de oprichting eind 1909 van de protestantse vereniging De Middaghoogte door dominee H.A. de Hartog. Openbare debatten en uitgave van brochures volgden, o.a. in de serie *Pro en Contra* van uitgeverij Hollandia, uitgaven van De Dageraad en de eigen brochurereeks van De Middaghoogte. De eerste massale debatvergadering was die tussen Domela Nieuwenhuis en De Hartog in Haarlem, waarvan het stenografisch verslag in 1910 door Haarlemse afdeling van De Dageraad werd gepubliceerd (zie verder het tweede hoofdstuk onder het kopje ‘tegenstanders’).

In alle afdelingen van De Dageraad werd actie gevoerd om de mensen ‘af te scheiden van hun kerkgenootschap’, vooral vanaf 1911 toen het Instituut tot Afscheiding van de Kerk (een aparte commissie van De Dageraad) werd ingesteld. Het was geen sinecure voor een gelovige om zich te laten uitschrijven als lid van de kerk. Dat kostte een flinke juridische inspanning. De commissie hielp vrijdenkers bij hun uittreden uit de Kerk. De kosten van een advocaat werden door het hoofdbestuur betaald. Ook niet-dageradianen konden van die hulp gebruik maken. Per jaar verlieten tussen de duizend en de tweeduizend mensen hun Kerk of kerkgenootschap.⁴⁸ Vanwege het instituut verschenen in deze periode diverse brochures en pamfletten, bijvoorbeeld *Den handschoen opgeraapt* (1914) door Dageraadvoorzitter Willem Havers en twee pamfletten in 1915. In 1918 schreef het hoofdbestuur onder de noemer ‘Los van de Kerk’ een prijsvraag uit voor de beste argumentatie waarom het onaanvaardbaar is om babies buiten hun wil lid te maken van een kerkgenootschap. Hoewel er geen winnaar was, werd de inzending van Reijndorp het beste gevonden.⁴⁹ De tekst is vermoedelijk gepubliceerd in de brochure *Los van de Kerk! Een pleidooi om te voorkomen dat kinderen reeds bij hun geboorte worden ingelijfd bij het kerkgenootschap hunner ouders* (ca.1920) onder het pseudoniem Apostatia.

Hoewel in 1904 al de IAMV was opgericht, met daaraan verbonden het blad *De Wapens Neder* (1903–1940) onder redactie van onder anderen de christenanarchisten N.J.C Schermerhorn en Bart de Licht, verbond De Dageraad zich in 1916 pas met het anti-militarisme. In dat jaar verscheen *In de greep van het barbarisme, een sociaal-psychologische diagnose van den wereld-oorlog* (1916) van B. Reijndorp. Het vrijdenkerscongres nam een motie aan dat vrijdenkers het militarisme weliswaar dienden te bestrij-

⁴⁶ Noordenbos, ‘De Dageraad honderd jaar’, 56–57

⁴⁷ Baars, ‘Eenheid in verscheidenheid’, 121; vgl. Noordenbos, ‘De Dageraad honderd jaar’, 57 (die stelt dat *De Vrijdenker* werd opgeheven en de leden verder gratis het officiële verenigingsblad *De Vrije Gedachte* ontvingen)

⁴⁸ Nabuurs, *Vrijdenkers in verzuimd Nederland*, 31

⁴⁹ Ibidem, 31

den, maar dit behoorden te doen in hun politieke partijen of verenigingen. Prompt daarop werd *De Vrije Gedachte* door gezaghebbers geweerd. De Dageraad gaf diverse antimilitaristische getinte brochures en pamfletten uit, onder meer van N.J.C. Schermerhorn *De vrijdenker en het anti-militarisme* (1916) en van Domela Nieuwenhuis *Vrijdenkers en militaristen* (1917).⁵⁰ De Dageraad deed ook mee aan een demobilisatie-actie te Zwolle in 1916.⁵¹ De Dageraad was tijdens de Eerste Wereldoorlog bij bijna alle antimilitaristische acties betrokken.⁵²

Ook op terreinen buiten De Dageraad was er sprake van ontwikkeling in de vrijdenkersbeweging. In 1911 werd de vereniging ‘Het Multatuli-Museum’ door vrijdenkers opgericht, waaruit uiteindelijk het huidige Multatuli Museum in Amsterdam is voortgekomen.⁵³

De Weezenkas richtte in 1914 een eigen orgaan op met de titel *Opvoeding en Moraal* (eerste serie 1914–1924; tweede serie 1931–1940), dat onder redactie stond van A.H. Gerhard. Dit maandblad behandelde allerlei pedagogische kwesties, met steeds terugkerende thema’s als Pestalozzi (een Zwitserse pedagoog uit de Verlichting), zedenwet, aanschouwelijk onderwijs, opvoeding zonder geloofsdogma en openbaar onderwijs. Gerhard verrichtte hiermee pionierswerk in Nederland op het gebied van niet-godsdienstige opvoedingsleer.⁵⁴ Over opvoeding zonder geloofsdogma verschenen ook aparte brochures van A.H. Gerhard en van W. Hamburger verscheen *De rationalistische opvoeding* (1911).

Aan het einde van de zesde periode wordt het verenigingsblad *De Vrije Gedachte*, waarvan de redactie vanaf 1914 in de handen lag van W. Drucker en W. Havers, stopgezet. De eigenaar van de uitgeverij van het blad, de heer Van den Burg, liet *De Vrije Gedachte* in 1919 verdwijnen, omdat ‘de slofheid van het H.B. het voortbestaan onmogelijk maakte.’⁵⁵ Als opvolger ging *De Vrijdenker* door en werd in 1920 het landelijke verenigingsorgaan.

Periode VII: bloei (1919–1932)

Vanaf het einde van de Eerste Wereldoorlog brak een nieuwe periode van grote bloei aan, zowel organisatorisch als op het gebied van de propaganda. De Dageraad ging onvermoeibaar door met het voeren van propaganda. Er verscheen in deze periode een grote en vrij constante stroom van brochures en pamfletten, die de meest uiteenlopende gebieden van het vrijdenken bestreek.

Beginpunt van deze periode is een nieuwe serie van *De Vrijdenker* (1920–1940), die gedurende het hele interbellum het leidende vrijdenkersblad was. Politieke en levensbeschouwelijke onderwerpen domineerden, naast wekelijks nieuws met aankondigingen van lezingen en debatten; en buitenlands nieuws. Gedurende de jaren twintig en dertig werd de inhoud van het tijdschrift mede gekleurd door de internationale gebeurtenissen. De onderwerpen waren bekende thema’s als de bestrijding van godsdienst en kerk, maar de artikelen ademden veel meer dan *De Vrije Gedachte* (1899–1919)

⁵⁰ Noordenbos 1956, ‘De Dageraad honderd jaar’, 56

⁵¹ *Dubbele mobilisatie! Vrouwen van Zwolle!* (Zwolle: De Dageraad [e.a.], 1916) [verfilmd als MM-VD 376.21], Archief De Dageraad, IISG, inv.nr. 6.078

⁵² Nabuurs, *Vrijdenkers in verzuimd Nederland*, 41

⁵³ Jos van Watersloot, ‘Het Multatuli Museum te Amsterdam’, *Bulletin Nederlandse Arbeidersbeweging* nummer 37 (maart 1995) 41–44, aldaar 42; Nabuurs, *Vrijdenkers in verzuimd Nederland*, 57–58

⁵⁴ Nabuurs, *Vrijdenkers in verzuimd Nederland*, 53, 55; Hoekman en Houkes, *De Weezenkas*, 130–139

⁵⁵ Noordenbos, ‘De Dageraad honderd jaar’, 58

een geest van maatschappelijke en politieke betrokkenheid: anti-militarisme, totalitarisme, de anti-these, jodenhaat, fascisme, seksualiteit en de Roomse Kerk, de Nieuw-Malthusiaansche Bond, de ondergang van de beschaving (er heerste bij velen in die tijd een cultuurpessimisme) en de socialistische- en anarchistische beweging.⁵⁶

De vrijdenker en theosoof Jan Hoving was behalve hoofdredacteur van *De Vrijdenker* ook voorzitter (1917–1940, met uitzondering van 1921–1923) van De Dageraad. Hoving was in feite de belangrijkste stuwende kracht achter de organisatie en het verenigingsorgaan tijdens het interbellum. De filosoof en strafgeleerde Leo Polak was het indrukwekkendste intellect en de meest oorspronkelijke geest waarover de beweging beschikte.⁵⁷

Naast Polak en Hoving was de anarchistisch publicist Anton Constandse een belangrijk kopstuk van de vrijdenkersbeweging tijdens het interbellum. Hij schreef vanaf 1923 regelmatig in *De Vrijdenker* en vanaf dat jaar verschenen van zijn hand vele brochures en een paar periodieken over de vrije gedachte. Geruchtmakend was de brochure *God is het Kwaad* (1924); in 1926 verscheen zijn *Grondslagen van het atheïsme*. De verwevenheid van zijn anarchisme en vrijdenken is te zien in de tijdschriften *Alarm* (1922–1927) en *Opstand* (1926–1928), die beide door Constandse geredigeerd werden. In 1927–1928 verscheen *De Nieuwe Cultuur, onafhankelijk atheïstisch weekblad*, onder redactie van Constandse. Hijzelf noemde het later een hoogtepunt in de publicaties over de vrije gedachte. Dit blad concentreerde zich op cultuur en filosofie en was minder populair en propagandistisch dan de andere vrijdenkersbladen. Na het overlijden van uitgever Luigies moest Constandse – die op eigen kracht nog enkele afleveringen liet verschijnen – de uitgave van het blad staken.⁵⁸

Van Loo liet het onafhankelijke *De Dageraad* in 1925 opvolgen door *De Vrijgeest*, maar dat blad hield in 1927 weer op te bestaan. De Dageraad gaf nog korte tijd (in de periode van Luigies) een jeugdblad uit, *Het Veldviooltje* (1926–ca.1928), dat maandelijks werd verzonden aan alle abonnees op *De Vrijdenker*.

In deze periode werden diverse series van pamfletten en brochures uitgegeven: de ‘Nieuwe brochurereeks’, uitgave De Dageraad (Amsterdam, 1920); vijf afleveringen in de ‘Serie Populaire nieuwe geschriften ter verdediging van het beginsel der Vrije Gedachte’, uitgave De Dageraad afdeling Rotterdam (1925); Vrijdenkerskalenders, uitgave De Dageraad (Amsterdam, 1928–1935) en een serie ‘Vliegende Blaadjes’, uitgave De Dageraad (1930).

Vermeldenswaardig is de door Hoving samengestelde Multatuli-bloemlezing, die in 1920 ter gelegenheid van de honderdste geboortedag van Multatuli werd uitgegeven. In 1927 gaf het hoofdbestuur als actuele oriëntatie op de georganiseerde vrijdenkersbeweging *Een Wegwijzer voor den Ongelooovigen Nederlander, jaargang 1927–1928* uit.

Er verschenen in deze periode vertalingen in brochurevorm van onder andere Faure, Nietzsche, Jean Vrai, Marjorie Shepherd, Freud, Berneri en een vroege redevoering van Mussolini (uit 1904 toen hij nog vrijdenker en patroon van kunstenaars was). Het gros van de brochures be-

⁵⁶ Nabuurs, *Vrijdenkers in verzuild Nederland*, 50

⁵⁷ Rudolf de Jong, ‘Anton Constandse en het Nederlands anarchisme’, *De Gids* jrg. 148 nr. 9/10 (1985) 735–758, aldaar 736–737; Peter Derx, ‘De humanist en vrijdenker Polak’, in: Jeroen Bartels, Hans Blom, Homme Wedman (red.), *Leo Polak: Het vrije denken en het maatschappelijk handelen* (Budel: Damon, 2001) 33–42, aldaar 33

⁵⁸ Hans van Deukeren (e.a.), ‘Constandse, ambachtsman van het woord’, in: Bert Gasenbeek, Rudolf de Jong, Pieter Edelman (red.), *Anton Constandse, leven tegen de stroom in* (Utrecht: De Papieren Tijger, 1999) 179–252, aldaar 180–186, 202–203, 205–206, 222–228, 242; Nabuurs, *Vrijdenkers in verzuild Nederland*, 53

trof antiklerikalisme (tegen de Rooms-Katholieke kerk), voor kerkafscheiding; atheïsme; de scheiding tussen kerk en staat. Er kwamen onder meer herdrukken van oude brochures als *Dominee pastoor of rabbi* en *Tegenstrijdige bijbelteksten*. Daarnaast kwam de verhouding tussen socialisme en vrije gedachte c.q. godsdienst aan de orde (onder meer een discussie over ‘godsdienst is privaatzaak’). De relatie tussen wetenschap en godsdienst werd besproken in onder andere debatten met De Middaghoogte en het onder vrijdenkers veelgeprezen boek *De Conflicten tussen godsdienst en wetenschap* (1927) van Hoving. Helden als de gebroeders Koerbagh, Voltaire, Spinoza, Multatuli en de ter dood gebrachte Spaanse onderwijshervormer Ferrer waren brochures waardig. Andere onderwerpen in deze periode waren crematie, godslastering, pogroms in Rusland, fascisme in Italië, onderwijs, opvoeding en moraal, huwelijk, vrije liefde en seksualiteit. In 1927 stuurde Willem Havers een open brief naar de Tweede Kamer over de onzedelijkheid in de bijbel, die in brochurevorm verscheen. Er was de vrijdenkers veel aan gelegen hun ongodsdienstige moraal te funderen en te rechtvaardigen. Anti-militarisme vond men in bijvoorbeeld *Vrede als Daad* (1931/1933) door Bart de Ligt en *Van wereldcrisis naar wereldoorlog* (1932) van Gé Nabrink. Van de ex-priester Jos van Veen verscheen tot slot een groot aantal titels in deze periode, onder meer over (de geschiedenis van) het Christendom.

Rond de jaren twintig was Nederland uitgegroeid tot een burgerlijk-verzuilde samenleving, met hoge christelijk-morele standaarden die de maatschappelijke normen en gedragingen bepaalden. Met name de rooms-katholieken stampten na de Pacificatie van 1917 een omvangrijk verzuild netwerk uit de grond. De rigoureuze wijze waarop het burgerlijk waardepatroon veelal werd gepropageerd en opgelegd, ondervond echter ook oppositie van gematigden en van individuen die er fundamenteel andere gedachten op na hielden. De vrijdenkersbeweging vormde zo’n tegenkracht. Vrijdenkers waren strikte voorstanders van de scheiding tussen kerk en staat en felle tegenstanders van de verzuiling. Omdat de vrijdenkers de Katholieke Kerk en de katholieke godsdienst beschouwden als hun grootste tegenpool, werden de verzuilde katholieken in de jaren twintig tot de meest uitgesproken tegenstanders. In de jaren dertig kwamen daar de nationaal-socialisten bij. De vrijdenkers hadden dus in het interbellum aan tegenstanders geen gebrek en mede daardoor was die periode voor hen een tijd van uitgesproken activiteit. Volgens Blom was de vrijdenkerij in Nederland altijd zwak.⁵⁹ Nabuurs daarentegen kent een aanzienlijke maatschappelijke invloed toe aan De Dageraad tijdens het interbellum, hoewel de vereniging op haar hoogtepunt (1919–1923 respectievelijk 1930–1936) nog altijd minder dan drieduizend leden had.⁶⁰

De Dageraad organiseerde in deze periode vele maatschappelijk betrokken protestacties, bijvoorbeeld in 1921 tegen de veroordeling van de dienstweigeraar Herman Groenendaal, in 1925 tegen de gevangenschap van Groenendaal; vanaf 1922 tegen het fascisme van Mussolini; in 1926 tegen de executie van de anarchisten Sacco en Vanzetti in de VS; in 1929 tegen de paus vanwege het concordaat met Mussolini.

In deze periode was er veel belangstelling voor de zondagochtendlezingen en voor openbare discussies tussen voor- en tegenstanders van De Dageraad. Er werden landelijke tournees georganiseerd om de wonderen van de menselijke rede te verklaren. In 1920 nam het hoofdbestuur het initiatief tot ‘De grootste volksuniversiteit’: De Dageraad huurde de Hollandsche Schouwburg te

⁵⁹ J.C.H. Blom, ‘Nederland sinds 1830’, in: J.C.H. Blom, E. Lamberts (red.), *Geschiedenis van de Nederlanden* (derde herziene druk; Baarn: Hbuitgevers, 2003), 315–371, aldaar 356–357

⁶⁰ Nabuurs, *Vrijdenkers in verzuild Nederland*, 9, 13

Amsterdam af voor een serie van zesentwintig volksvoordrachten op zondagochtend. De eerste spreker was de ex-dominee N. Pabon, van wie de brochure *Mijn afscheid van de kerk* (1920) verscheen. Pabon en Hoving gingen in de zomer van 1921 op een succesvolle maar beruchte tournee.

Andere bekende sprekers tijdens het interbellum waren onder meer Leo Polak, Jos van Veen, Anton Constandse, Jan Hoving, N.J.C. Schermerhorn, Bart de Ligt en Jo de Haas.⁶¹ Vaak gingen deze sprekers gedurende een week of langer op tournee en spraken ze avond na avond (zondags soms tweemaal) in telkens een andere plaats. Volgens De Jong kwam het voor dat groepjes jongeren – toch werkeloos – zo'n spreker op de fiets volgden van vergadering naar vergadering. Dit soort vergaderingen was veel meer dan propaganda, het bracht een stuk cultuur; ze vormden een soort van libertaire volksuniversiteit. Door mensen als Constandse ontdekten jongeren, die vaak nooit meer hadden kunnen leren dan hetgeen de lagere school bood, een wereld die veel verder reikte dan de directe sociale strijd.⁶² Het gehoor bij Dageraadvergaderingen kon oplopen tot duizend mensen. Bij het optreden als spreker behoorde ook de debatvergaderingen, meestal in grote steden, met andersdenkenden. Zo debatteerde Constandse met uiteenlopende figuren, waaronder dominee De Hartog, dominee Geelkerken, Jan Börger en de sociaal-democraten H.J. Scheeps en W. Banning.⁶³ In 1930 organiseerde De Dageraad een tournee 'tegen het Roomsche wondergeloof: Paul Diebel versus Therèse Neuman.

In de zomer van 1931 organiseerde De Dageraad een propagandatocht naar Limburg. Als reactie daarop richtten de katholieken in Limburg een 'orgaan voor de comités van verweer tegen De Dageraad en trawanten' op met de titel *In de Branding* (1931–1938).

Tegenstanders van de vrije gedachte lieten zich hoe dan ook niet onbetuigd. Hoewel de hele geschiedenis van de vrijdenkersbeweging een publiek debat met brochures over en weer laat zien, was er nu sprake van een ware brochurestrijd.

Eén van de personen die regelmatig op deze manier polemieek voerde met vrijdenkers was de christensocialist J.H. Scheeps: op de brochure van A.L. Constandse, *De ellende der religie* (1923) – gevolgd door A.H. de Hartog, *De glorie der religie* (1923) – reageerde Scheeps met *Materialisme en levensinzinking* (1926); een redevoering van Constandse over 'Dominee, pastoor of rabbi, of het eenheidsfront tegen het atheïsme' (7-11-1926) werd gevolgd door Scheeps' *Open brief aan de heer Constandse* (1926); op de brochure van Constandse, *Socialisme tegenover godsdienst* (1924), repliceerde Scheeps met *Slavendienst of heldendom* (1927); naar aanleiding van Willem Havers, *Open brief aan de leden van de Tweede Kamer ... over de onzedelijkheid in den Bijbel* (ca.1926), schreef Scheeps *Vrijdenken en vrijdenken* (1928). Overigens was zo'n brochurestrijd niet typisch voor de vrijdenkersbeweging: het was een gebruikelijke manier waarop een publieke discussie gevoerd werd. Scheeps schreef bijvoorbeeld ook brochures tegen de Rooms-katholieken, waarmee de vrijdenkers weer hun voordeel konden doen.

Vanaf de late negentiende eeuw tot in de jaren dertig wakkerde telkens weer de discussie op over de uitspraak van de sociaal-democraat Henri Polak dat 'Godsdienst is privaatzaak'. Hoewel de menin-

⁶¹ Anton Constandse, *De bron waaruit ik gedronken heb. Herinneringen van een vrijdenker* (Amsterdam: Meulenhoff, 1985) 65

⁶² De Jong, 'Anton Constandse en het Nederlands anarchisme', 744

⁶³ Rudolf de Jong, 'Constandse: anarchisme als consequentie van het atheïsme', in: Bert Gasenbeek, Rudolf de Jong, Pieter Edelman (red.), *Anton Constandse, leven tegen de stroom in* (Utrecht: De Papieren Tijger, 1999) 179–252, aldaar 69–70; Constandse, *De bron waaruit ik gedronken heb*, 46–47, 65–67

gen binnen de SDAP verdeeld waren over deze kwestie, had men tenslotte voor Polaks tactiek gekozen om de christenen niet voor het hoofd te stoten. Maar vrijdenkers als Louis Fles, Jan Hoving en Willem Havers waren van mening dat de SDAP onder leiding van Troelstra in 1917 een foute *deal* had gesloten met de confessionelen. Voor hen was de Pacificatie – bijzonder onderwijs voor algemeen kiesrecht – een verraad aan het socialisme en het anarchisme, kortom aan de atheïstische zaak zelf.⁶⁴

In deze periode werden enkele nieuwe vrijdenkersorganisaties in het leven geroepen. In 1922 werd – vermoedelijk als reactie op het succes van de confessionelen bij de verkiezingen – de Kiesvereniging Vrijdenkers naar het Parlement opgericht, die tot 1925 trachtte meer niet-godsdienstige, antikerkelijke afgevaardigden naar de Tweede Kamer te krijgen. De Dageraad steunde de kiesvereniging niet, hoewel op de kandidatenlijst de naam van vooraanstaande leden prijkte, waaronder Jan Hoving (lijsttrekker), Willem Havers, J.A. de Hondt en Jos van Veen. Als informatiebrochure verscheen *Vrijdenkers naar het parlement! Waarom? Waartoe?* (1922).⁶⁵ In 1928 kreeg de vrijdenkersbeweging een eigen radio-omroep (zie hieronder). In 1931 vond de oprichting plaats van de communistische Proletarische Vrijdenkersvereniging Holland. Het orgaan werd *De Proletarische Vrijdenker* (1932–), opgevolgd door *De Strijdende Atheïst* (1935–1936). Dit waren bladen met een marxistisch-leninistische signatuur, geschreven voor arbeiders (men vond *De Vrijdenker* te intellectueel). In het blad werd frequent over de internationale socialistische beweging geschreven. De vereniging fuseerde in 1936 met de in 1931 opgerichte Vrijdenkersunie.⁶⁶

Vanaf 1931 werd de vrijdenkersbeweging steeds meer tot waakzaamheid en verweer gedwongen. In september van dat jaar werd *De Vrijdenker* verboden voor militairen. (zie ook het tweede hoofdstuk) Met de repressie door de overheid op het hoogtepunt van de bloei van de vrijdenkersbeweging vanaf 1933 brak een nieuwe periode aan.

Periode VIII: grote acties en repressie (1933–1940)

De vrijdenkersbeweging kreeg het in de laatste jaren voor het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog zwaar te verduren. Zowel organisatorisch als in haar publiciteitsmogelijkheden kregen De Dageraad en De Vrijdenkers Radio Omroep (VRO) met grote moeilijkheden te kampen. Het was een tijd van grote acties van vrijdenkers en repressie door de overheid. De politieke betrokkenheid van De Dageraad werd na 1933 zó intensief dat nationaal-socialisten en de Rooms-Katholieke Staats Partij openlijk De Dageraad begonnen aan te vallen. Zelfs de regering begon maatregelen te nemen, hetgeen vooral veroorzaakt werd doordat De Dageraad in het blad *De Vrijdenkers* en in de radio-uitzendingen van de VRO aanvallen deden op Mussolini, de paus en Hitler.⁶⁷ Eind 1933, na de demonstratieve bijeenkomsten van De Dageraad tegen het optreden van de regering tegen de mouterij op de ‘Zeven Provinciën’, werd het lidmaatschap van De Dageraad voor ambtenaren verboden, enige weken later ook voor gemeenteambtenaren.⁶⁸ In 1936 werd voorzitter Hoving veroor-

⁶⁴ Nabuurs, *Vrijdenkers in verzuild Nederland*, 31–32; Noordenbos, ‘De Dageraad honderd jaar’, 60; Constandse, *Geschiedenis van het humanisme in Nederland*, 99–100

⁶⁵ Repertorium Kleine Politieke Partijen, internet: www.inghist.nl

⁶⁶ Nabuurs, *Vrijdenkers in verzuild Nederland*, 52; Noordenbos, ‘De Dageraad honderd jaar’, 62; Baars, ‘Eenheid in verscheidenheid’, 124–125

⁶⁷ Nabuurs, *Vrijdenkers in verzuild Nederland*, 16

⁶⁸ Noordebos, ‘De Dageraad honderd jaar’, 63

deeld (en vrijgesproken) wegens het plaatsen van een voor het katholiek volksdeel beledigend artikel in *De Vrijdenker*. Vanaf 1936 werden protestvergaderingen tegen het nationalisme en fascisme in Spanje, waar een burgeroorlog woedde, georganiseerd (zie de aanplakbiljetten in de deelcollectie boeken, brochures, etc.). Zo'n vergadering werd anno 1936 in Utrecht door een knokploeg van de NSB uit elkaar geslagen.⁶⁹

Ook de economische crisis deed zich gelden. Het ledenaantal van De Dageraad liep in ieder geval sterk terug. Men kan de dalende aanhang onder meer aflezen aan de afname van *De Vrijdenker*, nog steeds het leidende vrijdenkersblad. Op het hoogtepunt (april 1933) had *De Vrijdenker* een oplage van 4800 en bijna 2500 abonnees. Een jaar later was het aantal abonnees gezakt tot 2100 en daalde nog daarna.⁷⁰

Door de gespannen (politieke) situatie in Nederland en Europa verschoven de thema's van de publicaties. De vrijdenkersbeweging produceerde in deze periode een groot aantal brochures, pamfletten, strooibiljetten en radioredes tegen het nationaal-socialisme, antisemitisme en voor de vrijheid van meningsuiting, vrede en democratie. Na 1935 liep het aantal door De Dageraad uitgegeven brochures sterk terug en de terreinen waarop de dageradianen actie voerden versmalden steeds meer tot de strijd tegen fascisme, nationaal-socialisme en antisemitisme. Maar op dat terrein was hun activiteit dan ook ongekend groot en liepen ze volgens Nabuurs in Nederland voorop.⁷¹

In deze periode zagen enkele nieuwe vrijdenkersbladen het licht. Onder redactie van Constandse verscheen in deze periode het van de vrijdenkersvereniging onafhankelijke *De Dageraad, orgaan voor vrije gedachte en kulturele vernieuwing* (1936–1938), als cultureel bijblad bij het door de anarchist Gerard Rijnders uitgegeven *De Vrije Socialist* (1898–1940). Hoewel de formule gelijk was aan die van *De Nieuwe Cultuur*, was de kwaliteit van de artikelen van minder niveau. Het strijdbaar atheïstisch orgaan keerde zich tegen de kerk en (de politieke rol van) het Christendom. Daarnaast waarschuwde het voor het gevaar van het opkomend fascisme en 'infantilisme' in de politiek. Ook besteedde het veel aandacht aan muziek en literatuur.⁷²

In 1937 startte het hoofdbestuur van De Dageraad met de uitgifte van *De Correspondent* (1937–1940), bedoeld om de verhouding met de afdelingen te verbeteren. Het blad werd gebruikt als een soort persdienst voor de vrijdenkers in Nederland met zeer actuele berichtgeving.⁷³

Rond het hoogtepunt van de vrijdenkersbeweging verschenen ook enkele afdelingsblaadjes van De Dageraad, zoals die in Hoogezand-Sappemeer (omstreeks 1933) en Amsterdam (omstreeks 1935).

In 1938 werd M. van de Brink voorzitter van De Dageraad. Hoving overleed in 1939. Vermeldenswaard zijn nog diens *Levensherinneringen* (1934, 1938), die eerder in afleveringen in *De Vrijdenker* waren verschenen. Het feitelijke eindpunt van deze periode is de Duitse inval in mei 1940, toen De

⁶⁹ Ibidem, 64

⁷⁰ Ibidem, 63; vgl. Gerard Mentjox, 'Radio in dienst van de rede. Het moeizame bestaan van de Vrijdenkers Radio Omroepvereniging (VRO) 1938-1940' (doctoraalscriptie KU Nijmegen, mei 1995) 210–211

⁷¹ Nabuurs. 'Vrijdenkers in verzuild Nederland', 41

⁷² Van Deukeren, 'Constandse, ambachtsman van het woord', 206

⁷³ Nabuurs. *Vrijdenkers in verzuild Nederland*, 52

Dageraad zichzelf ophief en de ledenlijsten werden vernietigd. Wel hielden de voormalige bestuursleden gedurende de oorlog enig contact.⁷⁴

Een eigen radio-omroep (1928–1958)

In 1928 al was de Vrijdenkers Radio Omroep (VRO) opgericht. Hiermee kwam een heel nieuw – en uiterst doeltreffend – propagandamiddel in het gehoor. De eerste uitzending vond plaats op 29 september 1929 met een door de censuur afgebroken rede van Hoving over Mussolini en de paus. De Radio Controle-Commissie (RCC), ingesteld door de regering, moest namelijk toezien op de politieke en ethische correctheid van de uitzendingen van alle omroepen. Samen met de VARA was de VRO de meest gebeten hond. Elke toespraak moest van tevoren ter goedkeuring aan de RCC worden voorgelegd. Die schrapte niet zelden passages, of keurde een hele toespraak af, vooral als er een (al was het maar een vermeende) aanval op het geloof of de regering of een bevriend staatshoofd als Hitler of Mussolini in stond. Nabuurs noemt de VRO het meest spectaculaire medium van de vrijdenkers gedurende het interbellum. De omroep had op een gegeven moment negenduisend leden, meer dan het dubbele van dat van De Dageraad. Op aandrang van de nationaal-socialisten en de katholieken legde de regering de VRO eind 1936 een zendverbod op.⁷⁵

Het eigen orgaan was *V.R.O.-Nieuws* (1929–1957). Bijna de helft van de ooit bij de VRO gehouden redevoeringen is hierin of als brochure gepubliceerd. Het VRO-bestuur ging tot publicatie over wanneer redevoeringen sterk gecensureerd waren door de RCC. De luisteraar werd op die manier op de hoogte gebracht van het gecensureerde en de brochure werd tegelijk een protest tegen het censuurregime. Ook werd een rede als brochure uitgegeven wanneer deze aantoonbaar succes had gehad bij het publiek. De eerste brochure die werd uitgegeven betrof de redevoering *Eenheid boven geloofsverdeeldheid* van Leo Polak. In totaal werden in de periode 1930–1937 dertien brochures uitgegeven en veertien redevoeringen afgedrukt in *VRO-Nieuws*.⁷⁶

De meest frequente spreker voor de VRO-microfoon was Dageraadvoorzitter Jan Hoving; gevolgd door VRO-voorzitter Chris Bosman (onder sprekersalias J.M. Boonstra); publicist Louis Fles; ‘veteraan’ van de vrijdenkersbeweging A.H. Gerhard; de Groningse hoogleraar wijsbegeerte Leo Polak; propagandist voor het vrije socialisme, antimilitarist en filmmaker Jo de Haas en Dageraadbestuurslid en anti-militarist Jacq. Knap (onder sprekersalias Jacq. Erka). Andere sprekers waren onder meer Bart de Ligt, dominee N.J.C. Schermerhorn, Sam de Wolff, mevr. Chr.A. de Ruyter-de Zeeuw, A. Börger, M. van de Brink, Salomon Tas en Albert de Jong.⁷⁷ Bijna alle redevoeringen hadden in meer of mindere mate een atheïstisch uitgangspunt. Daarmee was de VRO uniek in het radiobestel. De belangrijkste thema’s in de radioredes waren op het gebied van antigodsdienstigheid, antidogmatisme en de conflicten tussen godsdienst en wetenschap. Beroemd werden de redevoeringen tegen fascisme, nationaal-socialisme en antisemitisme. Ook werd er gepraat over de beginselen (en rechtvaardiging) van het vrijdenken, vaak bedoeld als propaganda voor niet-vrijdenkers. Andere thema’s waren: levensbeschrijvingen van ‘helden’ uit de vrijdenkerstraditie (Giordano

⁷⁴ Noordenbos, ‘De Dageraad honderd jaar’, 64–65

⁷⁵ Nabuurs, *Vrijdenkers in verzuimd Nederland*, 56–57, 85, 87–88

⁷⁶ Menjox, ‘Radio in dienst van de rede’, 141. Voor een volledige lijst: 176; vgl. Henk Visman, ‘Propaganda - Pro en Contra’, in: Jan Baars (e.a.), *125 jaar vrijdenken* (Rotterdam: De Vrije Gedachte, 1981) 237-274, aldaar 272–274

⁷⁷ Menjox, ‘Radio in dienst van de rede’, 135–138, 177–205

Bruno, Voltaire, Multatuli, Marx, Ferrer, Spinoza, Nietzsche, Erasmus, Domela Nieuwenhuis), sociale vraagstukken, vrije gedachte en moraal, socialisme, vrouwenemancipatie en antimilitarisme.⁷⁸

Religieussocialist en SDAP-er J.H. Scheeps trok zich het uitzendverbod van de VRO erg aan. Hij vond dat er duidelijk sprake was van onrecht. Hij organiseerde samen met De Dageraad en de VRO protestbijeenkomsten en richtte in maart 1937 het ‘Comité van actie tegen de ontrecting van de VRO’ op, die tot mei 1940 actief zou blijven. Het comité gaf drie vlugschriften uit, geschreven door Scheeps: *Een groot onrecht jegens een kleine omroep* (1937, in een oplage van meer dan 20.000 ex.), *Recht voor allen: ook in den aether!* (1937) en *Heden de Vrijdenkers Radio Omroepvereniging, morgen...?* (1938). Scheeps schreef ook een brochure over de verwickelingen rond de ontneming van de zendtijd, *Om het Recht van den Wijden Aether, de aanslag van op de Vrijd. Radio Omroepvereniging nader besproken* (1939), die verscheen in een oplage van 2.000 exemplaren.⁷⁹

Na de oorlog gaf het VRO-bestuur een brochure door *V.R.O.-Nieuws*-redacteur Evert Greefkes uit ter legitimatie van het bestaansrecht van de VRO en om het geheugen van de Eerste en Tweede Kamer op te frissen, *Ter inlichting...* (1949). Ook werden voor ledenwerving in 1951 twee als manifest bedoelde exemplaren van *VRO-Nieuws* herdrukt als brochures (in een oplage van 25.000 respectievelijk 21.500 exemplaren). Omdat het uitzendverbod onverminderd van kracht bleef, gaf de VRO na de oorlog vier brochures met redevoeringen uit, die gratis werden verspreid onder de leden en onder niet-leden werden verkocht: A.L. Constandse, *Eener onzer geestelijke voorouders: Spinoza* (1946), M. van den Brink, *Strijdend aanvaarden of gelovend berusten* (1947), N.J.C. Schermerhorn, *Durf te denken* (1950) en J. Presser, *Is het met Europa gedaan?* (1952).⁸⁰ In 1958 werd de VRO, die toen al enige jaren op sterven na dood was, opgeheven. Pas eind jaren zestig lukte het de vrijdenkers om weer zendtijd te bemachtigen.

Periode IX: aanvankelijke herleving, dan stagnatie (1945–1958)

Nadat de rookwolken van de bezetting waren opgetrokken, probeerde de vrijdenkersbeweging weer op te krabbelen. In juni 1945 was de eerste naoorlogse bijeenkomst van het bestuur van De Dageraad. Plaatselijk waren toen al initiatieven geweest tot de uitgave van een vrijdenkerstijdschrift, namelijk *De Vrije Gedachte* (1945) in Rotterdam en *De Dageraad* (1945) in Amsterdam. In oktober 1945 herdoopte laatstgenoemd periodiek zich weer in *De Vrijdenker*, dat als leidend vrijdenkersblad tot eind 1958 zou verschijnen. In de redactie zaten in deze periode M. van den Brink, Constandse, Jacques Rees (pseudoniem van Martin Paulissen), J.G. Rausch en Piet Spigt.⁸¹ Op 1 juni 1946 telde *De Vrijdenker* ruim 2300 abonnees, op 1 april 1947 zelfs 2.645 abonnees. Daarna liep het telkens achteruit.⁸² Jan de Ronde werd voorzitter van De Dageraad, opgevolgd door Martin Paulissen in 1951 en Oene Noordenbos in 1954. Het ledenaantal groeide aanvankelijk van 1150 in 1945 naar 2250 in 1950, maar liep daarna gestaag terug.⁸³ In afdelingen verschenen nog plaatselijke organen, zoals *De Dageraad* (omstreeks 1952) van de afdeling Alkmaar. Ook herleefden *De Correspondent* (1946–1964) en – op onregelmatige basis – *V.R.O.-Nieuws* (1945–1958).

⁷⁸ Ibidem, 142–146. Voor een volledig overzicht van alle redevoeringen: 177–205

⁷⁹ Ibidem, 109–112, 114–117, 127–128

⁸⁰ Ibidem, 161

⁸¹ Martin Paulissen, ‘Vrijdenken nu en straks’, in: Jan Baars (e.a.), *125 jaar vrijdenken. Een jubileumuitgave* (Rotterdam: De Vrije Gedachte, 1981) 211–226, aldaar 211

⁸² Noordenbos, ‘De Dageraad honderd jaar’, 65

⁸³ Ibidem, 65; Paulissen, ‘Vrijdenken nu en straks’, 211

In 1946 werd er door het hoofdbestuur van De Dageraad weer een eigen boek- en brochurehandel ingesteld, die aanvankelijk startte met de verkoop van door anderen uitgegeven geestverwante literatuur en later ook eigen brochures uitgaf. Dit waren er echter, in vergelijking met voorheen, maar weinig. De meeste tot 1953 hadden te maken met de VRO (zie hierboven).

Het orgaan van De Weezenkas *Opvoeding en Moraal* had sinds 1941 niet meer mogen verschijnen. Vlak na de oorlog begon De Weezenkas weer, met de uitgave een serie vlugschriften (1946–1947) in vijf afleveringen, allen geschreven door A.H. Gerhard. In 1948 overleed deze voorman van De Weezenkas. Een jaar later werd de A.H. Gerhard Stichting in het leven geroepen, voor een bejaardentehuis voor vrijdenkers, die in 1950 samenging met de Humanistische Stichting voor Huisvesting van Bejaarden.

In 1958 veranderde De Dageraad haar naam in De Vrije Gedachte en maakte het oude tijdschrift plaats voor *Bevrijdend Denken* (1959–1963). Deze gebeurtenissen vormen het eindpunt van dit overzicht.

Suggesties voor verder onderzoek naar de vrijdenkersbeweging

In het tweede deel van dit hoofdstuk is de vraag aan de orde wat de collectie kan toevoegen aan de bestaande literatuur over de vrijdenkersbeweging. Wat is, met andere woorden, de potentiële waarde van de collectie voor het onderzoek naar de geschiedenis van de vrijdenkersbeweging? Ook worden er enkele onderzoeksonderwerpen aangegeven die (mede) aan de hand van de collectie verder uitgediept kunnen worden.

De mogelijke waarde van de collectie blijkt al uit enkele rekensommetjes. Voor de deelcollectie boeken, brochures (etc.) ben ik nagegaan hoeveel titels in de – door mij geraadpleegde – bestaande literatuur worden genoemd. Het blijkt dat 362 van de 746 titels niet eerder werd genoemd (zie de betreffende bijlage). Wanneer de convocaties/aanplakbiljetten hiervan af worden gehaald, blijft er nog altijd zo'n veertig procent over. En dan worden nog niet eens de brochure- en boektitels meegerekend die wel in de bibliografieën worden genoemd – onder meer bij Visman (1981) en Nabuurs (2003) – maar niet verder inhoudelijk in beschouwing zijn genomen.

Voor de deelcollectie tijdschriften zijn de cijfers minder dramatisch. Hier heb ik slechts een paar titels van tijdschriften van geringere omvang gevonden die niet in de secundaire literatuur wordt genoemd. Het gaat om *De Maandbode op het gebied der redelijke beschaving* (1856–1863), *Het Nederlandsche Traktaat-Genootschap voor Onderzoekers* (1867–1868), *De Lichstraal* (1870), *De Vrijdenker* (1888), *Het Veldvooltje* (1926–1928), *De Strijdende Atheïst* (1935–1936) en enkele (afleveringen van) gelijknamige afdelingsblaadjes van vereniging De Dageraad uit de eerste helft van de twintigste eeuw.

De collectie kan een functie vervullen in de 'herbronning' van de bestaande geschiedschrijving. Aan de hand van de originele bronnen kan het steeds weer opnieuw 'overschrijven' van vorige auteurs worden doorbroken. Zo heeft Gerhard (1906) in zijn geschiedenis van een halve eeuw vrijdenkersbeweging rijkelijk geput uit de kroniek van Bymholt (1894), borduurde Noordenbos (1931 en 1956) aanwijsbaar voort op Gerhard en hebben veel contemporaine auteurs gebruik gemaakt van

Noordenbos. Vaagheden – hoe zit het bijvoorbeeld precies met vrijdenkersvereniging De Vrije Gedachte te Den Haag en zijn relatie met F. Domela Nieuwenhuis? – worden niet opgehelderd en eventuele fouten blijven onopgemerkt.

Als voorbeeld van dat laatste kan worden genoemd een misverstand omtrent Leo Polaks nieuwe formulering van de doelstelling in de statuten van vereniging De Dageraad. De overlevering gaat dat aan Polak in 1929 werd gevraagd om een concept te schrijven voor een nieuw uitgangspunt. Noordenbos beschreef dat in december 1931 op het congres werd besloten tot de vaststelling van die gewijzigde statuten en citeert vervolgens de tekst van het nieuwe door Polak geformuleerde doel van de vereniging.⁸⁴ Deze passage werd later overgenomen door Derkx en Nabuurs.⁸⁵ Uit *Een wegwijzer voor den ongeloovigen Nederlander* (1927) – opgenomen in de collectie – blijkt echter dat exact deze formulering van het doel van De Dageraad al bij Koninklijk Besluit van 16 mei 1927 was goedgekeurd.⁸⁶ Dit vraagt uiteraard om opheldering.

De vrijdenkerscollectie – inclusief de desiderata – biedt een grote verzameling ‘nieuwe’ bronnen en oude bronnen die weer fris bekeken kunnen worden. Zoals uit het eerste deel van dit hoofdstuk blijkt, weerspiegelen deze bronnen de grote diversiteit aan denkbeelden, thema’s en onderwerpen die binnen de vrijdenkersbeweging aandacht hebben gekregen en die door figuren in de beweging werden uitgedragen. De collectie biedt de mogelijkheid om dit scala aan onderwerpen en personen elk afzonderlijk en in hun onderlinge samenhang te bekijken. De presentatie ervan brengt bovendien de unieke mogelijkheid met zich mee dat een groot aantal vrijdenkerstitels op eenvoudige wijze – via internet – naast elkaar geraadpleegd kunnen worden. Op die manier kunnen gemakkelijker vergelijkingen worden gemaakt en onderlinge verbanden worden gelegd (deze mogelijkheid wordt verruimd zodra aan de metadata van de beeldbank extra trefwoorden zijn toegekend of wanneer een OCR-functie wordt ingebouwd – zie het eerste hoofdstuk).

De collectie vrijdenkerspublicaties kan beschouwd worden als de belangrijkste uitdrukkingvorm van het gedachtegoed uit de eerste honderd jaar van de georganiseerde vrijdenkersbeweging. Wanneer men iets te weten wil komen over de betekenis en de invloed van de vrijdenkersbeweging in deze periode, dan is een grondige bestudering van dit papieren erfgoed noodzakelijk. Interessant is de verwevenheid van de vrijdenkers en hun gedachtegoed met de sociale, culturele en politieke context van de tijd waarin ze leefden. Pas dan wordt hun betekenis ook duidelijk.

In perioden I en II valt de grote stroom van publicaties door met name de uitgevers R.C. Meijer (d’Ablaing van Giessenburg) en F.C. Günst op. Beide hebben hiermee niet alleen een belangrijke rol gespeeld in de verspreiding van het antiklerikale en sociale ideeëngoed in Nederland, maar stonden ook intensief in contact met gelijkgestemden elders in Europa. Dit leidde enerzijds tot vertalingen van buitenlandse auteurs in het Nederlands en anderzijds het aan de man brengen van de ideeën van Nederlandse vrijdenkers in het buitenland. Vanaf de jaren tachtig werden er regelmatig internationale vrijdenkerscongressen gehouden. Moors onderstreept het belang van de Nederlandse vrijdenkersbeweging als onderdeel van een Europees ‘verkeer’ van ideeën, teksten en activiteiten.⁸⁷ De jaren zestig (perioden I en II) was namelijk niet alleen in Nederland, maar in heel Europa een

⁸⁴ Noordenbos, ‘De Dageraad honderd jaar’, 62

⁸⁵ Derkx, ‘De humanist en vrijdenker Polak’, 33; Nabuurs, *Vrijdenkers in verzuimd Nederland*, 27

⁸⁶ *Een wegwijzer voor den ongeloovigen Nederlander*, 3–4

⁸⁷ Moors, ‘Bijbels en boenwas’, 12–13

tijd waarin het atheïsme en antiklerikalisme onder brede lagen van de bevolking werd verspreid. Een studie van de uitgaven van Günst en Meijer lijkt me een goed aanknopingspunt voor een completer beeld van de vroege geschiedenis van de vrijdenkerij als opkomende beweging.

Periode III, de jaren tachtig van negentiende eeuw, stond in het teken van overspannen heilsverwachting en soms zelfs revolutiekoorts. Volgens Kossmann hadden tijdgenoten sterk de indruk in het meest opwindende decennium van de eeuw te leven, waarin fundamentele beslissingen zouden gaan vallen. Uiteindelijk bleek deze periode in feite een aarzelend begin te zijn van wat een geleidelijk proces van democratisering zou worden. Het was een decennium van geestelijke vernieuwing, van de beweging van tachtig en het radicalisme.⁸⁸ De vrijdenkersbeweging was in de negentiende eeuw feitelijk een klankbord van de ‘morele politiek’ en het ‘pragmatisch evolutionisme’ van (een groep van) deze radicalen. Volgens Moors was vereniging De Dageraad een kweekvijver voor de sociale politiek en voor veel radicalen het geëigende discussieplatform. Het belang van de vrijdenkersbeweging lag volgens hem ‘in de overdracht van het humanitaire vaandel van democratische gelijkheid, onderlinge sociale zorg, coöperatieve organisatie, pacifisme en de zuiverende kracht der wetenschap’.⁸⁹ Wanneer de algemene beroering in Nederland in perioden III en IV in oenschouw wordt genomen, wordt duidelijk dat binnen de vrijdenkersbeweging de laatste decennia van de negentiende eeuw niet toevallig in het teken stonden van de strijd tussen verschillende ideologische stromingen. De bronnen in de vrijdenkerscollectie kunnen in een onderzoek hiernaar hun nut bewijzen.

Perioden IV en V beslaan de periode rond de eeuwwisseling – het *fin de siècle* – dat volgens Kossmann in reactie op de tachtigers werd gekenmerkt door een hang naar synthese: ‘Langs vele wegen kon men trachten de gezochte synthese te bereiken. Marxisme, spinozisme, neothomisme, ‘psychisch monisme’, hegelianisme, anarchisme en symbolisme [...] werden alle voorgesteld als middelen ter genezing van wat velen gingen zien als de ziekte van de jaren tachtig. Zij moesten dienen om het individu te bevrijden uit het isolement waarin [...] [hij] was gevangen geraakt en zij namen zodoende soms bijna een religieuze zin aan. [...] Er was in de toon van de cultuur iets heftigs en bewogens, er was in het verlangen naar synthese en eenheid iets buitensporigs.’ Het feit dat de hele cultuur gekenmerkt werd door de aspiratie om eenheid, orde, synthese te scheppen betekende een afwijking van de liberale burgerlijke gewoontes. Kossmann ziet in de speurtocht naar het alles verklarende en verheffende verband een aspect van de democratisering der maatschappij.⁹⁰ Veel vrijdenkers stonden vooraan in deze speurtocht. Ik denk dan bijvoorbeeld aan de invloedrijke Groningse filosoof G. Heymans – de voorganger van Leo Polak – met zijn metafysica van het ‘psychisch monisme’,⁹¹ aan de verwevenheid van de vrijdenkersbeweging in deze periode met het anarchisme, aan de rol van vrijdenkers als Willem Meijer, Koenraad Oege Meinsma (pseudoniem was J. van den Ende) en Bernard Damme hebben gespeeld bij de verspreiding van het atheïstisch spinozisme en de opkomst van het populair-wijsgerig denken,⁹² de flirt van vrijdenkers met het mystiek

⁸⁸ Kossmann, *De Lage Landen 1780–1980* deel I, 257, 260–262, 271, 274–281

⁸⁹ Hans Moors, ‘Vrijdenkers over vrouwen. Sekseverhoudingen in levensbeschouwelijke maatschappijkritiek (1855–1898)’, *Jaarboek voor de Vrouwengeschiedenis* 14 (1994) 61–86, aldaar 78, 84

⁹⁰ Kossmann, *De Lage Landen 1780–1980* deel I, 361, 365–366

⁹¹ *ibidem*, 371

⁹² Siebe Thissen, *De Spinozisten. Wijsgerige beweging in Nederland (1850–1907)* (Den Haag: Sdu Uitgevers, 2000) 193–217, 245–272

hegelianisme van Bolland en met de theosofie en andere esoterische bewegingen, de rol die vrijdenkers hebben gespeeld in de *petite religions*, enzovoorts. Hoewel de vrijdenkers een imago hebben van uitgesproken rationalisme, atheïsme en populair-materialisme (Büchner), lagen hun denkbeelden in werkelijkheid veel diverser en genuanceerder. Hoe verhielden de vrijdenkers zich precies tot de culturele, politieke en sociale ontwikkelingen, het algemene ‘zoeken’ rond de eeuwwisseling? Met de bronnen in de collectie kan hiernaar onderzoek worden gedaan. In de proloog heb ik al de propagandabrochure *Sequah en De Dageraad* naar voren gehaald.

Voor wat betreft de perioden VI, VII en VIII heeft Nabuurs geschreven over de reactie van de vrijdenkersbeweging op allerlei sociale en politieke ontwikkelingen in de jaren voor en tijdens het interbellum, zoals die naar voren kwamen in de verdediging van de democratie, het pacifisme, later het antifascisme en de bestrijding van het nationaal-socialisme. Nog niet helemaal duidelijk is echter hoe de activiteiten van de vrijdenkers doorgewerkt hebben in het maatschappelijk debat en hoe die zich verhielden tot andere bewegingen, zoals de protestacties vanuit de socialistische beweging, het Comité van Waakzaamheid, enzovoorts. Welke rol speelde de vrijdenkersbeweging in het kritische geluid van ‘links’ Nederland?

Naar de naoorlogse vrijdenkersbeweging in periode IX (en verder) is nog praktisch geen studie verricht. Hier ligt nog een schone taak te wachten.

In *Gidsen en genieën* (2003) beschrijft Ten Bokkel de ontwikkeling van het vrije denken binnen de vereniging De Dageraad in de negentiende eeuw. Voor wat betreft de primaire bronnen baseert hij zich voor zijn onderzoek in hoofdzaak op artikelen in het tijdschrift *De Dageraad* en notulen van vergaderingen uit het archief van De Dageraad (IISG). Een analyse van de meeste vrijdenkersboeken, -brochures en andere -tijdschriften uit de periode ontbreekt. Noordenbos heeft voor zijn proefschrift *Atheïsme in Nederland in de negentiende eeuw* (1931; herdruk 1976) de periodieken naast *De Dageraad* wel gekarakteriseerd, maar hij doet dit vanuit de invalshoek van de ontwikkeling van het atheïsme in Nederland. Bij beide is geen sprake van een ‘brede’ blik op de verschillende facetten van de vrijdenkersbeweging en de verbanden met allerlei maatschappelijke, politieke en ideologische organisaties en stromingen. Moors suggereert in zijn twee laatste artikelen (2000 en 2001) zo’n een verwevenheid, maar een daadwerkelijke studie op basis van primaire bronnen is niet verricht.

De verdienste van Nabuurs is, dat hij een aanzet geeft tot het plaatsen van de vrijdenkersbeweging in de eerste vier decennia van de twintigste eeuw in een bredere maatschappelijke en culturele context. De door hem aangesneden onderwerpen kunnen aan de hand van de vrijdenkerscollectie stuk voor stuk verder worden uitgewerkt in (detail)studies, bijvoorbeeld het politiek-maatschappelijk protest, de verwevenheid van de vrijdenkerij met het socialisme, anarchisme, feminisme, pacifisme en antifascisme, de betrokkenheid van de vrijdenkers bij de ontkerkelijking en antiklerikale propaganda, kwesties als eedswang, opvoeding en moraal op ongodsdienstige basis, seksuele moraal, huwelijkswetgeving en geboortebeperving, crematies, vegetarisme, antivivisectie, geheelonthouding, strafrecht, godslastering en zondagswet.

Naast deze thema’s zou de verwevenheid van de vrijdenkerij in Nederland met verwante politieke, ideologische en sociaal-maatschappelijke bewegingen goed naar voren kunnen komen via de invalshoek van de levensloop van individuele vrijdenkers. Van de meeste vrijdenkers ontbreekt

echter nog een gedegen biografie (wel zijn van een flink aantal personen levensschetsen of minibio-graphieën geschreven).

Een thema dat mij persoonlijk aanspreekt is het denken over religie. Uit de literatuur blijkt, dat veel vrijdenkers in het begin van de vrijdenkersbeweging wel ongodsdienstig of antiklerikaal waren, maar niet afwijzend stonden tegenover een bredere opvatting van religie. Maar ook in de eerste helft van de twintigste eeuw werd er door veel vrijdenkers genuanceerder gedacht over religie dan vaak wordt aangenomen. Zie bijvoorbeeld het boekje *Vroomheid* (1908; 2^e druk 1924) van A.H. Gerhard en het bestaan van christenvrijdenkers als Bart de Ligt, N.J.C. Schermerhorn en Felix Ortt.⁹³ Het zou kunnen zijn dat de discussie over religieus humanisme, zoals die later gevoerd werd in het Humanistisch Verbond,⁹⁴ lijkt op eerdere discussies binnen de vrijdenkersbeweging. Een onderzoek waard lijkt me.

Een laatste concreet onderzoeksonderwerp dat ik wil noemen betreft de vrijdenkerspropaganda. Ik heb een nauwkeurige inventarisatie gemaakt van propagandabrochures van de vrijdenkersbeweging in het tijdvak 1888–1940 (perioden IV–VIII). De verzamelde lijst brochures en pamfletten biedt een uitstekend aanknopingspunt tot een inhoudelijke analyse van de wijze waarop door vrijdenkers propaganda werd gevoerd. Een vergelijking met andere bewegingen, bijvoorbeeld de socialistische, ligt voor de hand.

⁹³ Nabuurs, *Vrijdenkers in verzuild Nederland*, 25

⁹⁴ Wouter Kuijman, *Een mantel met sterren. Religieus humanisme in het Humanistisch Verbond* (derde, herziene druk; Utrecht: Het Humanistisch Archief, 2004)

Besluit

Sinds het ontstaan van de Nederlandse vrijdenkersbeweging met het tijdschrift *De Dageraad* in 1855 en de gelijknamige vereniging een jaar later, werd in vele publicaties de vrije gedachte gepropageerd. Vrijdenkers wilden ondogmatisch denken over maatschappelijke en levensbeschouwelijke vraagstukken. Als rode draad door de geschiedenis van de vrijdenkersbeweging fungeerden de prominente plaats van de natuur en de menselijke rede, de autonomie van de geest en een grote sociale betrokkenheid. De idealen, politieke overtuigingen en filosofische posities van de vrijdenkers lagen onderling echter nogal uiteen.

In het conserveringsproject Metamorfoze Vrijdenkers werden meer dan honderdduizend pagina's aan tijdschriften, boeken, brochures, pamfletten en convocaties gerelateerd aan de eerste honderd jaar van de georganiseerde vrijdenkersbeweging op microfilm gezet en gedigitaliseerd. De publicaties zijn *full text* raadpleegbaar op een computer in de Bibliotheek van de Universiteit voor Humanistiek of via een beelddatabank op internet.¹ De collectie is ontsloten op titelniveau.

Een belangrijke voorbereidende fase in het project (vóór de eigenlijke conservering) was het samenbrengen en compleet maken van de collectie vrijdenkerspublicaties. In een inventariserend onderzoek heb ik getracht zoveel mogelijk titels te verzamelen. Dit heb ik gedaan langs vier invalshoeken (organisaties, personen, uitgevers en tegenstanders), waarbij de nadruk lag op uitgaven van vrijdenkersorganisaties. De verschillende geraadpleegde bronnen en vindplaatsen (secundaire literatuur, bibliografieën, archieven, catalogi en deskundigen) vulden elkaar mooi aan. Nog niet eerder was er zoveel vrijdenkersmateriaal fysiek bij elkaar gebracht.

Het onderzoek blijft echter een voorlopig karakter behouden. De vrijdenkerscollectie is niet compleet. Vooral uit de 'vroegere' publicaties van de vrijdenkersbeweging ontbreken nog titels. Wel is het gelukt om de belangrijkste landelijke vrijdenkerstijdschriften te verzamelen. Die deelcollectie is, op een paar kleinere titels na, redelijk compleet. Voor wat betreft de deelcollectie boeken, brochures en pamfletten zijn de propagandabrochures van *De Dageraad* vanaf omstreeks 1890 goed in kaart gebracht en verzameld. Ook het grootste gedeelte van de uitgaven van *De Weezenkas* en de *Vrijdenkers Radio Omroep* is opgenomen in de collectie. Hoewel niet volledig, is de verzamelde collectie wel representatief te noemen voor het gedachtegoed van de vrijdenkersbeweging.

De collectie kan worden onderverdeeld in negen perioden (zie bijlagen). In de negentiende eeuw was de ontwikkeling van de vrijdenkersbeweging in hoge mate verbonden met die van het tijdschrift *De Dageraad*. Bloeiperiodes – de eerste jaren na de oprichting en de laatste twee decennia van de negentiende eeuw – gingen gepaard met grote propagandistische activiteit. Over het algemeen wordt in de bestaande geschiedschrijving over de vrijdenkersbeweging vooral verwezen naar *De Dageraad*, maar er zijn veel meer tijdschriften verschenen die aandacht verdienen. Vooral de periode

¹ <http://web2.stratapreservation.nl/cgi-bin/vrijdenkers>

tussen 1867 en 1879 – toen de georganiseerde vrijdenkerij op haar dieptepunt was – laat een groot scala aan elkaar min of meer opvolgende periodieken zien.

In de negentiende eeuw was het belangrijkste vehikel voor de vrijdenkerspropaganda het tijdschrift, maar in de eerste helft van de twintigste eeuw werden meer pagina's aan boeken en (voornamelijk) brochures dan aan periodieken gepubliceerd. Een analyse van die populair geschreven vrijdenkerspropaganda zou mijns inziens interessant zijn. Bijna de helft van de gevonden boek- en brochuretitels wordt in de bestaande secundaire literatuur niet genoemd.

De vrijdenkerscollectie kan een belangrijke functie vervullen in de 'herbronning' van de bestaande geschiedschrijving. Ook leent de collectie zich voor enkele nieuwe onderwerpen. Ik denk dan, naast de al genoemde ideeën, in de eerste plaats aan een studie van de uitgaven van de vrijdenkeruitgevers F. Günst en R.C. Meijer, die een completer beeld kan opleveren van de vroege geschiedenis van de vrijdenkerij als opkomende beweging.

In de tweede plaats zou de vrijdenkersbeweging als platform van discussie tussen verschillende op elkaar botsende ideologische en politieke stromingen beter onderzocht kunnen worden, bijvoorbeeld in de roerige jaren tachtig van de negentiende eeuw.

In de derde plaats verdient de verhouding van de vrijdenkers tot de culturele, politieke en sociale ontwikkelingen rond het *fin de siècle* nadere aandacht.

In de vierde plaats heeft Nabuurs in zijn bronnenstudie *Vrijdenkers in verzuimd Nederland* (2003) tal van onderwerpen genoemd die nog nadere uitwerking behoeven. Hiertoe leent het verzameld materiaal zich uitermate goed. Een belangrijke vraag lijkt mij hoe de activiteiten van de vrijdenkers tijdens het interbellum precies doorgewerkt hebben in het maatschappelijk debat en hoe die zich verhielden tot andere (verwante of tegenovergestelde) bewegingen. Wat was de rol van de vrijdenkersbeweging in het kritisch geluid van 'links' Nederland?

Tot slot komt de verwevenheid van de vrijdenkerij in Nederland met verwante politieke, ideologische en sociaal-maatschappelijke bewegingen goed naar voren via de beschrijving van de levensloop van individuele vrijdenkers. De collectie lijkt mij een goede bijdrage te kunnen leveren aan biografische studies.

Literatuuropgave

Gebruikte afkortingen

- BWN *Biografisch Woordenboek van Nederland*, op internet:
<http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN>
- BWSA *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland*, op internet:
<http://www.iisg.nl/bwsa/>
- IISG Internationaal instituut voor Sociale Geschiedenis (Amsterdam)

Geraadpleegde archieven

Onderstaande archieven zijn te vinden in het IISG.

- Archief Hoofdbestuur Vrijdenkersvereniging 'De Dageraad' (1856–1963)
- Archief De Weezenkas (1895–1996)
- Archief Vrijdenkers Radio Omroepvereniging (1929–1963)
- Archief F.M. Wibaut (1890–1935)

Niet-gedrukte bronnen

Beekhof Jr., A.C., 'De Geschiedenis van de Vrijdenkers Vereeniging De Dageraad 1856-1931', (manuscript, ca. 1946), archief De Dageraad, IISG, inv.nr. 11

Literatuur over Metamorfoze

- , 'Alarmfase rood. De vergankelijkheid van papier', *Metamorfoze Nieuws* 1 (juni 1997)
- , *Handboek Metamorfoze* (Den Haag: Koninklijke Bibliotheek, 2002)
- , 'Best of both worlds. Conclusions', *Liber Quarterly* vol. 13 (2003) 164–167 [Uitkomsten van een conferentie van een LIBER workshop op 14 en 15 mei 2003 over microverfilming versus digitalisering]
- Keijsper, Chantal en Henriëtte Reerink, 'Het papierverval in Nederlandse bibliotheken. De aanpak van dit probleem door het landelijk conserveringsprogramma Metamorfoze', *Boekenwereld* nr. 5 (juli 2002) 256–267
- Kuijman, Wouter, 'Metamorfoze: deltaplan voor vrijdenkersgeschriften', *Nieuwsbrief Het Humanistisch Archief*, jrg. 8 nr. 1 (april 2003) 2–3
- Kuijman, Wouter, '100.000 pagina's op microfilm. Metamorfoze voor vrijdenkersgeschriften', *Metamorfoze Nieuws*, jrg. 7 nr. 3 (mei 2003) p. 3
- Kuijman, Wouter, 'Een eeuw vrijdenkers digitaal', *Nieuwsbrief Het Humanistisch Archief*, jrg. 9 nr. 1 (december 2004) 2–5
- Mateboer, J., *Nederlandse cultuurhistorische collecties geteld en gewogen. Inventarisering, waardering, weging en kostenberekening voor de conservering van collecties op het gebied van de Nederlandse cultuurgeschiedenis uit de periode 1840–1950* (Den Haag: Koninklijke Bibliotheek, 1998)
- Schouten, Dennis, 'Metamorfoze voor Metamorfoze. Hoe Couperus aan zijn noodlot ontkomt', *Metamorfoze Nieuws* jrg. 1 nr. 1 (juni 1997)

- Schouten, Dennis, 'Metamorfoze, the National Preservation Programme for Libraries in the Netherlands: Results and Perspectives', *Liber Quarterly* vol. 11 (2001) 410–420
- Schouten, Dennis, 'Gaten in de geschiedenis. Verdwijnde documenten en manuscripten door papierverval', *Spiegel Historiaal* (oktober 2004) 433–438

Bibliografieën

- Derkx, 'Humanisme in het moderne Nederland. Selectieve bibliografie', in: Derkx, Peter (e.a.), *Voor menselijkheid of tegen godsdienst? Humanisme in Nederland, 1850-1960* (Hilversum: Verloren, 1998) 190-194
- Deukeren, Hans van (e.a.), 'Constandse, ambachtsman van het woord', in: Bert Gasenbeek, Rudolf de Jong, Pieter Edelman (red.), *Anton Constandse. Leven tegen de stroom in* (Utrecht: Papieren Tijger / Het Humanistisch Archief, 1999) 179-252
- Hoekman, Piet, en Houkes, Jannes, 'Brochures van en rond De Weezenkas', in: idem, *De Weezenkas. Vereniging op de grondslag van het beginsel 'Opvoeding zonder geloofsdogma' 1896-1996* (Amsterdam, 1996) 317
- Meersmans, P.J.A., R.C. *d'Ablaing van Giessenburg (firma R.C. Meijer, Amsterdam Damrak 97) 1895–1904. Persoonlijke herinneringen* (Amsterdam: F. van Rossen, 1904) LVII–LXIII [fondslijst R.C. Meijer]
- Mentjox, Gerard, 'Gedrukte bronnen' en 'Brochures van VRO-redevoeringen', in: idem, 'Radio in dienst van de rede. Het moeizame bestaan van de Vrijdenkers Radio Omroepvereniging (VRO) 1938-1940' (doctoraalscriptie KU Nijmegen, mei 1995) 169–171, 176
- Moors, Hans, 'Belangrijkste vrijdenkersperiodieken in Nederland (1855–1914)', in: idem, 'Helpt vrijdenken? Vrijdenkersorganisaties in negentiende-eeuws Nederland en België: naar een comparatieve benadering', *Mores* (maart/april 2000) 166–168
- Nabrink, Gé, 'Bronnen en literatuur', in: idem, *Seksuele hervorming in Nederland. Achtergronden en geschiedenis van de Nieuw-Malthusiaanse Bond (N.M.B.) en de Nederlandse Vereniging voor Sexuele Hervorming (N.V.S.H.) 1881–1971* (Nijmegen, 1978) 606–667
- Nabuurs, Jo, 'Publicaties' en 'Bronnen en bibliografie', in: idem, *Vrijdenkers in verzuimd Nederland. De Dageraad 1900-1940, een bronnenstudie* (Utrecht: Het Humanistisch Archief, 2003) 49–53, 149–163
- Visman, H., 'Propaganda – Pro en Contra', in: Jan Baars (e.a.), *125 jaar vrijdenken* (Rotterdam: De Vrije Gedachte, 1981) 237-274

Geraadpleegde literatuur over de vrijdenkersbeweging

- Altena, Bert, 'Wink, Pieter Marinus', in: *BWSA* (2002)
- Baars, Jan, 'Eenheid in verscheidenheid. Sociale aspecten van de Nederlandse Vrijdenkersbeweging 1856-1981', in: Jan Baars (e.a.), *125 jaar vrijdenken. Een jubileumuitgave* (Rotterdam: De Vrije Gedachte, 1981) 97–142
- Blom, J.C.H., 'Nederland sinds 1830', in: J.C.H. Blom, E. Lamberts (red.), *Geschiedenis van de Nederlanden* (derde herziene druk; Baarn: Hbuitgevers, 2003) 315–371
- Boelaars, Bert, 'De vrijdenkersbeweging in Nederland', in: idem, *De kostbare mens. Inleiding tot het humanisme* (Amsterdam: Humanistisch Verbond / De Arbeiderspers, 1997) 107–117
- Bokkel, Jan G.A. ten, *Gidsen en genieën. De Dageraad en het vrije denken in Nederland 1855-1898* (Dieren: fama Maçonnieke Uitgeverij, 2003)
- Bos, Dennis, *Waarachtige Volksvrienden. De vroege socialistische beweging in Amsterdam 1848–1894* (Amsterdam: Bert Bakker, 2001)
- Bymholt, B., *Geschiedenis der arbeidersbeweging in Nederland* (Nijmegen: Veenstra & Co., 1894), [in het bijzonder 26–31; 251–256; 372–373]

- Constandse, A., *120 jaar vrijdenkers beweging. Geschreven op verzoek van de Vrije Gedachte* (Rotterdam: De Vrije Gedachte, oktober 1976)
- Constandse, A.L., *Geschiedenis van het humanisme in Nederland* (Den Haag: Kruseman, 1980), [in het bijzonder 93–155, 162–174]
- Constandse, Anton, ‘Het interbellum’, in: Jan Baars (e.a.), *125 jaar vrijdenken. Een jubileumuitgave* (Rotterdam: De Vrije Gedachte, 1981) 153–160
- Derkx, Peter, ‘De humanist en vrijdenker Polak’, in: Jeroen Bartels, Hans Blom, Homme Wedman (red.), *Leo Polak: Het vrije denken en het maatschappelijk handelen* (Budel: Damon, 2001) 33–42
- Dethier, Hubert en Hubert Vandenbossche, *Woordenboek van Belgische en Nederlandse vrijdenkers*, deel I (Brussel: Vrije Universiteit Brussel, 1979)
- Gerhard, A.H., ‘De Vereeniging “De Dageraad” 1856-1906’, in: A.H. Gerhard (e.a.), *De Dageraad. Geschiedenis, Herinneringen en Beschouwingen. 1856-1906. Uitgave van de Vereeniging De Dageraad* (Amsterdam: Vermeer, 1906) 1-56
- Haan, Tristan, ‘Rudolf Carel d’Ablaing van Giessenburg’, in: Dethier, Hubert en Hubert Vandenbossche, *Woordenboek van Belgische en Nederlandse vrijdenkers*, deel I (Brussel: Vrije Universiteit Brussel, 1979) 29–61
- Haan, Tristan en Johanna M. Welcker, ‘Meijer, Rudolf Carel’, in: *BWSA* (2003)
- Hack van Outheusden, Ph., ‘Jong Amsterdam’, *De Nieuwe Gids*, jrg. 3 (1888) 460–474; jrg. 4 (1889) 282–299
- Harmsen, Ger, ‘Nieuwenhuis, Ferdinand’, in: *BWSA* (2003)
- Harmsen, Ger en Jannes Houkes, ‘Feringa, Frederik’, in: *BWSA* (2003)
- Hoekman, Piet, ‘Hoving, Jan’, in: *BWSA* (2002)
- Hoekman, Piet, en Houkes, Jannes, *De Weezenkas. Vereeniging op de grondslag van het beginsel ‘Opvoeding zonder geloofsdogma’ 1896-1996* (Amsterdam, 1996)
- Hoekman, J. Piet en J. Houkes, ‘Sociale zekerheid in eigen kring. Het Nederlandsch Vrijdenkersfonds, De Weezenkas en Aurora (1888–1996)’, in: Peter Derkx, Peter, (e.a.), *Voor menselijkheid of tegen godsdienst? Humanisme in Nederland, 1850-1960* (Hilversum: Verloren, 1998) 84–100
- Houkes, Jannes, ‘Willem Meng en zijn verenigingen “Het vrije woord” en “Wie denkt overwint”’, *Bulletin Nederlandse Arbeidersbeweging* nr. 37 (maart 1995) 19–40
- Houkes, J. en P. Hoekman, ‘Levensverzekering Aurora 1887–1972’, *Bulletin Nederlandse Arbeidersbeweging*, nr. 40 (december 1995) 8–45
- Houkes, Jannes, ‘Bokkel, Jan Gerhard ten’, in: *BWSA* (2002)
- Jong, Rudolf de, ‘Ferdinand Domela Nieuwenhuis’, in: Hubert Dethier en Hubert Vandenbossche, *Woordenboek van Belgische en Nederlandse vrijdenkers*, deel I (Brussel: Vrije Universiteit Brussel, 1979) 107–122
- Jong, R. de ‘Anton Constandse en het Nederlands anarchisme’, *De Gids* jrg. 148 nr. 9/10 (1985) 735–758
- Kossmann, E.H., *De Lage Landen 1780–1980. Twee eeuwen Nederland en België*, deel I (zevende druk; z.p.: Olympus, 2005); deel II (zesde druk, z.p.: Olympus, 2005)
- Kruyt, J.P., *De onkerkelijkheid in Nederland. Haar verbreiding en oorzaken. Proeve ener sociografiese verklaring* (Groningen: P. Noordhoff, 1933), [in het bijzonder 175–211, 242-259]
- Kwak-Verhoeff, Marijke, ‘Vrijdenkers in Nederland en België in de negentiende eeuw’, (scriptie geschiedenis M.O. II Universiteit van Amsterdam, 1981)
- Kuijman, Wouter, ‘Börger voor de Vrijdenkers Radio Omroep’, *Nieuwsbrief Het Humanistisch Archief* jrg.10 nr.1 (juni 2005) 4–5
- Maas, Nop, ‘Als een priester op zijn preekstoel. Multatuli en het tijdschrift *De Dageraad*’, in: Peter Derkx, (e.a.), *Voor menselijkheid of tegen godsdienst? Humanisme in Nederland, 1850-1960* (Hilversum: Verloren, 1998) 69–83
- Meertens, P.J. en Bob Reinalda, ‘Huisman, Hendrik Hendicus’, in: *BWSA* (2003)

- Mellink, Albert F., 'Gerhard, Adrien Henri', in: *BWSA* (2002)
- Mentjox, Gerard, 'Radio in dienst van de rede. Het moeizame bestaan van de Vrijdenkers Radio Omroepvereniging (VRO) 1938-1940' (doctoraalscriptie KU Nijmegen, mei 1995)
- Molenberg, Corrie, 'Het allerheiligst ongelooft. Allard Pierson tussen moderne theologie en humanisme', in: Peter Derkx (red.), *Voor menselijkheid of tegen godsdienst? Humanisme in Nederland, 1850-1960* (Hilversum: Verloren, 1998) 51–68
- Moors, Hans, 'Vrijdenkers over vrouwen. Sekseverhoudingen in levensbeschouwelijke maatschappijkritiek (1855–1898)', *Jaarboek voor de Vrouwengeschiedenis* 14 (1994) 61–86
- Moors, Hans, 'Helpt vrijdenken? Vrijdenkersorganisaties in negentiende-eeuws Nederland en België: naar een comparatieve benadering', *Mores* (maart/april 2000) 151-173
- Moors, Hans, 'Bijbels en boenwas. Over de plaats van de vrijdenkersbeweging in negentiende-eeuws Nederland', *Kleio* jrg. 42 br. 6 (2001) 8–13
- Moors, Hans, 'Günst, Frans Christiaan', in: *BWSA* (2003)
- Nabrink, Gé, *Seksuele hervorming in Nederland. Achtergronden en geschiedenis van de Nieuw-Malthusiaanse Bond (N.M.B.) en de Nederlandse Vereniging voor Sexuele Hervorming (N.V.S.H.) 1881–1971* (Nijmegen, 1978)
- Nabuurs, Jo, *Vrijdenkers in verzuimd Nederland. De Dageraad 1900-1940, een bronnenstudie* (Utrecht: Het Humanistisch Archief, 2003)
- Noordenbos, O., 'De Dageraad honderd jaar', in: O. Noordenbos (e.a.), *Bevrijdend Denken. Gedenkbundel ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van de vrijdenkersvereniging De Dageraad* (Amsterdam: Wereldbibliotheek, 1956) 45–68
- Noordenbos, O., 'Het atheïsme in Nederland in de negentiende eeuw. Een kritisch overzicht', in: O. Noordenbos en P. Spigt, *Atheïsme in Nederland* (Nijmegen: SUN, 1976) 1-145 [oorspronkelijk als proefschrift gepubliceerd in 1931]
- Noordeggraaf, Herman, 'Het religieus-humanistisch antimilitarisme van Bart de Ligt', in: Peter Derkx (e.a.), *Voor menselijkheid of tegen godsdienst? Humanisme in Nederland, 1850-1960* (Hilversum: Verloren, 1998) 101–115
- Paulissen, Martin, 'Vrijdenken nu en straks', in: Jan Baars (e.a.), *125 jaar vrijdenken. Een jubileumuitgave* (Rotterdam: De Vrije Gedachte, 1981) 211–226
- Robijns, M.J.F., 'Voo, Goose Wijnant van der', in: *BWSA* (2002)
- Staverman, M., *Buitenkerkelijkheid in Friesland* (Assen: Van Gorcum, 1954), [in het bijzonder 136–143]
- Spigt, Piet, 'Raddraaiers der redelijkheid', in: O. Noordenbos en P. Spigt, *Atheïsme in Nederland* (Nijmegen: SUN, 1976) 147–229
- Stuurman, Siep, 'Houten, Samuel van', in: *BWSA* (2003)
- Thissen, Siebe, 'Bernard Damme en het spinozisme in Rotterdam' (1991), [http://www.siebethissen.net/Spinozisme_en_Vrijdenken/1991_Bernard_Damme_en_het_Spinozisme_in_Rotterdam.htm]
- Thissen, Siebe, 'Leven en werken van Arnold Hendrik Hartog' (1991), [http://www.siebethissen.net/Spinozisme_en_Vrijdenken/1991_A_H_de_Hartog.htm]
- Thissen, Siebe, 'Monisme en vitalisme in de libertaire beweging. Een bijdrage aan de biografie van de Rotterdamse vrijdenker Bernard Damme (1865–1953)' (1994), [http://www.siebethissen.net/Wijsbegeerte_in_Nederland/1994_Bernard_Damme.htm]
- Uittenhout, Ruud, 'Rijnders, Gerhard', in: *BWSA* (1992)
- Vliegen, W.H., *Dageraad der volksbevrijding* (Amsterdam, S.L. van Looy, 1905), [in het bijzonder 190]
- Visman, Henk, 'Propaganda - Pro en Contra', in: Jan Baars (e.a.), *125 jaar vrijdenken* (Rotterdam: De Vrije Gedachte, 1981) 237-274
- Vree, Frank van, 'Massapers en modernisering. De pers als spiegel en oorzaak van maatschappelijke veranderingen', in: H. Kleijer, A. Knotter en F. van Vree (red.), *Tekens en teksten. Cultuur,*

communicatie en maatschappelijke veranderingen vanaf de middeleeuwen (Amsterdam: Amsterdam University Press, 1992) 95–108

Watersloot, Jos van, 'Het Multatuli Museum te Amsterdam', *Bulletin Nederlandse Arbeidersbeweging* nummer 37 (maart 1995) 41–44

Well, A. van, 'Verleden, heden en toekomst van de vrijdenkersbeweging in Nederland', lezing gepubliceerd door het Humanistisch Studiecentrum Nederland (1996)

Wielema, Michiel, 'Van der Voo en andere vrijdenkers', in: *Filosofen aan de Maas: kroniek van vijfhonderd jaar wijsgerig denken in Rotterdam* (Baarn: Ambo, 1991) 134–141

Woltjer, J.J., *Recent verleden. Nederland in de Twintigste Eeuw* (Amsterdam: Balans, 2001)

Suggesties voor verdere literatuurstudie

Bibliografieën

Nabrink, Gé, en Pieter Stegeman (inleiding), *Gé Nabrink bibliografie 1927–1993* (Amsterdam, 1993)

Nabrink, Gé en Corrie van Sijl, *Bibliografie van, over en in verband met Ferdinand Domela Nieuwenhuis* (Leiden, 1985)

Secundaire literatuur

Aerts, M. en M. Everard, 'Forgotten intersections. Wilhelmina Drucker, early feminism and the Dutch-Belgian connection', in: H. Moors (red.), *Fabrics of feminism [...]*, Belgisch Tijdschrift voor filologie en geschiedenis 2 (1999) 440–447

Allart, Barbara, *De wetenschap heeft het uitgemaakt. Wetenschapsbeelden in de nederlandse publiekstijdschriften 1840–1900* (Utrecht, 2003)

Constandse, A.L., *De Alarmisten, 1918–1933: politieke teksten, gedichten, essays en tekeningen uit de anarchistische tijdschriften 'Alarm' en 'Opstand'. Ingeleid en samengesteld door Anton Constandse* (Amsterdam: Meulenhoff, 1975)

Constandse, A.L. *De bron waaruit ik gedronken heb. Herinneringen van een vrijdenker* (Amsterdam: Meulenhoff, 1985)

Giele, J.J., *De Eerste Internationale in Nederland. Een onderzoek naar het ontstaan van de Nederlandse Arbeidersbeweging van 1868 to 1876* (Nijmegen: SUN, 1973)

Heijmans, Greet en Annelies Koster, *De I.A.M.V. van 1904 tot 1921. Geschiedenis van de internationale anti-militaristische vereniging* (Zwolle: Stichting Voorlichting Aktieve Geweldloosheid, 1984)

Kluveld, Amanda, *Reis door de hel der onschuldigen. De expressieve politiek van de Nederlandse anti-vivisectionisten, 1890–1940* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2000)

Moors, Hans, 'Oud Frans bloed. De Saint-Simonistische uitgaven van firma R.C. Meijer', *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis*, vol 3 (1996) 87–110, 248–249

Ramaer, Hans, *De pyramide der Tyrannie. Anarchisten in Nederland* (Amsterdam, 1977)

Taal, G. *Liberalen en radicalen in Nederland (1872–1901)* (Den Haag, 1980)

Thissen, Siebe, *De spinozisten. Wijsgerige beweging in Nederland (1850–1907)* (Den Haag: Sdu, 2000)

Tijn, Theo van, *Twintig jaren Amsterdam : de maatschappelijke ontwikkeling van de hoofdstad, van de jaren '50 der vorige eeuw tot 1876* (Amsterdam, 1965)

Visman, Henk en Kees Cabout, 'Een omroep in ongenade', *Aether : kwartaalschrift van de Stichting Nederlands Omroep Museum*, ISSN 0920–8003 (oktober 1995) 22–24; (januari 1996) 26–29; (april 1996) 6–9